

ગોદ

• સિયારામશરણ ગુપ્ત •

II
1942

46

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
મુંબઈ • અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૩૧૯૫ કિમત ૨૦૦૦

ગ્રંથનામ

ગો.૧

વર્ગિક

૪૩૪૨:૨

ગો. દ

નવરચના - લેટપુસ્તક
પાંચમું

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

મુંબઈ - અમદાવાદ

નીચેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓથી તમે પરિચિત
છો ખરા? ન હો તો જરા બાણી લેજો :

અંજલિ ગ્રંથમાળા

વાર્તાઓ અને નવલકથાઓનાં પુસ્તકો

આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ

આ વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન

સરળ રીતે રજૂ કરતાં પુસ્તકો

વિશ્વસાહિત્યમાળા

જગતની ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યકૃતિઓના અનુવાદો

વિશ્વયુદ્ધ પ્રકાશનમાળા

વર્તમાન મહાયુદ્ધને લગતાં અદ્યતન પુસ્તકો

અરુણ પુસ્તકમાળા

બાળકો અને કિશોરો માટે

જ્ઞાન અને આનંદ આપતું સાહિત્ય

જીવન-પ્રવાસ ગ્રંથાવલિ

પ્રેરક જીવનચરિત્રો ને જ્ઞાન આપતાં પ્રવાસવર્ણનો

• અમારા મુખ્ય એજન્ટો •

મુંબઈ-પ્રદેશ

સી. શાન્તિલાલની કં., રોય કંપની સામે, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

ગુજરાત-પ્રદેશ

રમણલાલ શાહ, મિયાંગામ કરજણ

કાઠિયાવાડ-પ્રદેશ

આઝાદ બંડાર, ગોધાનો દરવાજો, ભાવનગર

નવરચના : ૫

ભારતી-પ્રકાશન : ૧૦૩

ગો દ

મૂળ લેખક
શ્રી. સિયારામશરણ ગુપ્ત

અનુવાદક
શ્રીમતી લાલુએન મહેતા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
મુંબઈ અને અમદાવાદ

ગુજરાત વિજ્ઞાન મંથન
અમદાવાદ
૨૩૫૧૮
ગુજરાતી સાહિત્ય સંગ્રહ

મુખ્ય

૧૩૮, મેડોલ સ્ટ્રીટ, ફાટ

પો. બો. નં. ૬૭૮ ૧ ફોન ૨૨૦૫૭-૬૧૦૬૮

અમદાવાદ

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી

પો. બો. નં. ૭૩

પહેલી આવૃત્તિ • માર્ચ ૧૯૪૨

મૂલ્ય

કાચું પૂઠું

૧-૪-૦

પાકું પૂઠું

૧-૮-૦

‘નવરચના’ના આલોકને લેટ

• પ્રકાશક •

લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ માંધી
બારી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી-અમદાવાદ

• સુદ્રક •

મણિલાલ હનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ધોળા રસ્તા • અમદાવાદ

સાઈ મનુ અને લાભી શાન્તાને —

નિવેદન

કુટુંબપ્રેમની આ મધુર કથા ‘નવરચના’ના ગ્રાહકોને આપતાં અમને આનંદ થાય છે.

હિંદીના સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને વાર્તાકાર શ્રી. સિયારામશરણજીએ આ પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની અનુમતિ આપી તે માટે તેમનો અને તે કાર્યમાં સહાય આપનાર બંધુ ઇન્દ્ર વસાવડા અને શ્રી. લાનુકુમાર જૈનનો અત્રે આભાર માનીએ છીએ.

મુંબઈ

૨૩ : ૨ : '૪૨

મોહનલાલ મહેતા

મુખ્ય સંચાલક

પ્રસ્તાવના

ભાઈને ચોપાટ રમવાનો બહુ શોખ છે. જમી પડે છે તો સાત-સાત આઠ-આઠ કલાક સુધી થાક્યા વિના રમ્યા કરે છે. કોઈ ઉત્તમ વાર્તાકારની વાર્તા પણ કદાચ કોઈને આટલો સમય પકડીને બેસાડી નહિ શકતી હોય. આ રમત પણ જીવતી-જાગતી વાર્તાઓનો ભંડાર જ લાગે છે. બધી બાજુઓનું કથાનક એક, પરંતુ દરેક વખતે આનંદ અનેરો ! પ્રત્યેક બાજુની વાર્તા એવી, જે સુખાંત પણ થઈ શકે ને દુઃખાંત પણ; પરંતુ અંતિમ અધ્યાયના અંતિમ પાના સુધી અનુભવીમાં અનુભવી બેલાડીને પણ પરિણામની નિશ્ચિત ખબર નથી પડતી. એમાં વાર્તાનો ચડાવ, અંત અને ઉતાર વગેરે બધું જ જોવા મળે છે. ચાર રંગનાં સોગઠાં બધાં જ એકબીજાને જુલાવામાં નાખી અનેક આઘાત-પ્રત્યાઘાતોની વચ્ચે મરતાં ને બચતાં એકબીજાથી આગળ નીકળી જવા ઇચ્છે છે. આ દુઃખ અને અનિશ્ચિતતામાં જે આનંદ મળે છે તે સારામાં સારી વાર્તામાં જ મળી શકવાનો સંભવ છે.

ભાઈને રમતા જોઈને મને પણ આ રમત રમવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. અજાણ્યાને પાસા સારા આવે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે, પરંતુ આફતની વાત તો એ છે કે રમનારને મુતીમ પણ બનવું પડે ! પાસા પોખાર પડે નહિ એટલે સોગડી ઉઠાવીને મૂળ જગાએ રાખી દેવાની-ગણીને હિસાબ કરવાનો ત્યાં જરાયે સમય ન મળે. આ પંચાત મને નથી ફાવતી એટલે હું તો પાસા

ફેંકતો જાઉં છું અને બાઈ ચાલ બતાવતા જાય છે—આ સોગડી અહીં રાખો ને પેલી ત્યાં. મારા જેવા અજાણ્યાની રમત સુરક્ષિત પણ આવી રીતે જ હોય છે. જીત થાય તો એનો આનંદ પોતાનો અને હાર મળે તો એની શરમ અગર સંક્રાંતનો બાર બીજા પર !

મારું સાહિત્યિક જીવન પણ આવી રીતની એક રમત છે. પોતે જ રમત રમવા કરતાં રમત જોવી મને વધુ ગમે છે, છતાં પણ ક્યારેક ક્યારેક રમવા બેસી જાઉં છું. રમાડનારના વિશ્વાસે ને વિશ્વાસે ક્યારેક ક્યારેક તો એવી જગા પર ચાલ્યો જાઉં છું કે જે મારામાં સમજ હોત તો એવું કરતાં મને થોડો સંક્રાંત તો જરૂર થાત.

પણ મને જરીય સંક્રાંત નથી. સાહિત્યિક જગતના આ અપરિચિત અને અજ્ઞાત પથ પર ચાલતાં ચાલતાં પણ મને કશો સંક્રાંત નથી. જ્યાં કોઈ રીતે અથડાઈ પડવાની શંકા હશે ત્યાં રમાડનારનો પુણ્ય-સંકેત મને યોગ્ય માર્ગ બતાવીને મારી બધી તકલીફ દૂર કરી દેશે—આ દૃઢ વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ જે કદાચ હું મારા જ્યેષ્ઠ પર પહોંચી ન શકું તો મને જરી પણ ગ્લાનિ નહિ થાય. એટલે આજના દિવસનો આ ઉત્સવ હું કોઈ પણ પ્રકારના સંક્રાંત વિના આનંદ સાથે માણી રહ્યો છું.

ચિરમાંવ

કાગળ • પૂર્ણિમા • ૧૯૮૯

સિયારામશરણ

સવારનો તડકો ખાઈને શોભારામ નાહવાની હજી તૈયારી કરતો હતો ત્યાં એકાએક આંગણમાં એક ગાડી આવીને ઊભી રહી. પાર્વતી ગાડીમાંથી નીચે ઊતરે તે પહેલાં તો શોભારામ દોડીને ત્યાં પહોંચી ગયો. ઝટપટ ચરણુરજ લઈને હાથના ટેકા વતી પાર્વતીને નીચે ઉતારી આનંદ અને આશ્ચર્યથી એ પૂછવા લાગ્યો, “સાવ આમ ખબર આપ્યા વિના જ ને, ભાભી ! તમે તો કાશી-અયોધ્યા જવાનાં હતાં ને ? વંસા....કેણુ જાણુ આખો દિવસ ક્યાં રહે છે, અરે એ....ય ભગોલા ! ચાલ જલદી, આ સામાન ઝટ નીચે ઉતાર !”

કપડાંથી મોં ખાંધેલું માટીનું એક વાસણુ પાર્વતીએ

પોતે હાથમાં લીધું. ભાભીના હાથમાંથી એ વાસણ લઈ લઈને શોભારામ બોલ્યો, “આમાં તો કાંઈક માલ માલ લાગે છે! ગલરાશો નહિ, લગોલા એને નહિ અડે. યાત્રાનો બધો પ્રસાદ મારા હાથમાં આવી ગયો છે, હવે કોઈ એ નહિ લઈ શકે! અરે હાં, મામા કયાં રહી ગયા, ભાભી?”

કુંભના મેળા ઉપર શોભારામ પણ ભાભી સાથે પ્રયાગ જવાનો હતો, પરંતુ બરોબર એ વખતે જ શરદી થઈ આવવાથી એ નહોતો જઈ શક્યો અને પર્વનું કૃણ મેળવવાની ઇચ્છાએ પાર્વતી તો એના ભાઈ સાથે મેળા ઉપર ચાલી ગઈ હતી. એને માટે જ પુછાતાં કાંઈક સંકેતથી પાર્વતીએ કહ્યું, “આ ચોક સુધી મને મૂકી જઈ એ તો સીધા એમને ગામ ચાલ્યા ગયા.”

શોભારામનો બધો આનંદ એક ક્ષણમાં ઊડી ગયો. જરા ગુસ્સાથી એ બોલ્યો, “સીધા ઘેર ચાલ્યા ગયા! જરા બે ડગલાં ચાલીને અહીં સુધી આવ્યા હોત તો શું અમે એમને બાંધી રાખત? તો ચોક સુધી મૂકવા આવવાની પણ શી જરૂર હતી? પ્રયાગની ટિકિટ કઢાવીને ગાડીમાં બેસાડી દીધાં હોત તો કાંઈ તમે રસ્તો ભૂલી ન જાત! જો મને આવી ખબર હોત તો

ગમે તે થાત પણ તમને આવી રીતે બીજાની સાથે
ન જ જવા દેત. ”

મીઠા ઠપકાભર્યા અવાજે પાર્વતીએ કહ્યું, “ કેવી
વાત કરો છો ભાઈ ! ભાઈની સાથે ક્યાંય જવું એ
પારકા સાથે ગયા જેવું ગણાય ? એ તો અહીં સુધી
મૂકવા આવતા હતા, પણ મેં જ ના પાડી અને સીધા
ઘેર જવાનું કહ્યું ત્યારે એ ગયા. યાત્રાથી સીધા ઘેર
જ જવાનો રિવાજ છે, એમાં કોઈએ ખોટું લગાડવું
ન જોઈએ. ”

ભાલીનું એના ભાઈ સાથે જવાનું શેાભારામને
ગમ્યું નહોતું. એના સ્નેહમાંથી, ભાઈ હો કે બહેન,
કોઈનો પણ ભાગ પડાવવાનો અધિકાર એને મન
અયોગ્ય હતો, એટલે જ્યારે એને એવી ખાતરી થઈ
કે એની ભાલી એના પોતાના ઘરની જ અધિષ્ઠાત્રી
છે અને એના પર પિયરનો અધિકાર સાવ નજીવો છે
ત્યારે એનો ગુસ્સો શાંત થયો. હસીને એણે કહ્યું,
“ ધન્ય છે ભાલી તમારી યાત્રાને ! એક-એ ડગલાં આ
ખાળુ ચાલ્યા આવવામાં એના પગનાં તળિયાં ઘસાઈ
જાત ! કદાચ કાશી-અયોધ્યા સુધી તમે ગયાં હોત તો
તો અહીં સુધી પણ તેઓ ન આવત ને ! ઠીક....પણ
તમે અધવચ્ચેથી જ કેમ પાછાં ફર્યા ? ”

“ પ્રયાગમાં તો હાલ એટલી બધી ગિરદી રહે છે કે ત્યાંથી બીજે ક્યાંય જવાની કોઈની હિંમત જ ન આવી. સૌની સલાહ પણ એ થઈ કે સીધું ઘેર જ જવું. ”

“ તમને તાવ પણ આવ્યો હતો, ખરું ? ”

“ એ વાત સાચી નથી, હા, એક દિવસ રાત્રે જરા આવી ગયો હતો. ”

“ હા, એ તો તમારા મોં પરથી જ દેખાઈ આવે છે, લાભી ! તમે તો યાત્રા કરવા ગયાં હતાં—યાત્રા કરવા, સમજ્યાં ને ? એ કાંઈ રમતની વાત નહોતી. તાવ આવ્યા વિના તમારી તપશ્ચર્યા પૂરી ન કહેવાત. પણ હવે તો તબિયત સારી છે ને ? ”

પાર્વતીએ ધીરેથી જવાબ આપ્યો, “ ખાસ ખરાબ તો નથી જણાતી, તમને સાથે લઈ ગઈ હોત તો ઘણું સારું થાત ! ”

સાથે ન તેડી જવા માટેની ફરિયાદ શોભારામ કરવાનો જ હતો પરંતુ એના કદ્યા વિના જ પાર્વતીએ સ્વેચ્છાએ એ દોષ પોતાના માથે વહોરી લીધો અને શોભારામે એને એ માટે દુઃખી થતી જોઈ એટલે એનું મન પણ દુખાયું. એણે કહ્યું, “ તમારો શો દોષ,

ભાલી ! દાદાએ જ મને ન આવવા દીધો. એ તો મારી સામાન્ય શરદીથી જ એટલા ગભરાઈ ગયા હતા, ન બાણે ભગવાન, શુંનું શું થઈ જવાનું હતું ! હજુ કેમ ઊભાં છે ? જરા આરામથી બેસો ! આમ તેમ શું બોલ્યા કરો છો ? દાદા બહારગામ ગયા છે. પહેલેથી ખબર આપ્યા હોત તો સારું થાત. ”

એ દરમિયાન મહોલ્લાનાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો આવી પહોંચ્યાં હતાં—બધાં જ ખડખડાટ હસી પડ્યાં. મૌઠ પાર્વતીના મોં પર જરા રતાશ આવી ગઈ.

ત્રીજા પહોરે જમી-પરવારીને તડકે બેઠી બેઠી પાર્વતી સોપારીનો ચૂરો કરી રહી હતી, ત્યાં દોડતાં દોડતાં શેલારામે આવીને કહ્યું, “લાલી, મને મૂકીને બત્રા કરી આવ્યાં ! હવે જલદી મને એક ડબલ પાન બનાવી દો, નહિ તો બેબે, હું ગુસ્સે થઈ જઈશ !”

“આવા નાના અપરાધ માટે આવડી મોટી સજા !” પાર્વતીએ હસીને કહ્યું.

શેલારામે ગંભીર બનવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું, “આ તો કાંઈ નથી. જ્યાં મુઘી તમે બહાર રહ્યાં ત્યાં

સુધી તમારી સાથે મેં અબોલા રાખ્યા, તમારા હાથની રસોઈ પણ નથી જોઈ, આ તો અત્યારે એક પાનમાં જ બધો અઘડો પતી જાય છે. ”

પાર્વતીએ હસવાનો પ્રયત્ન કરતાં જવાબ દીધો,
“ બહુ સારું, અઘડો પતી ગયો, દ્યો ! ”

શોભારામ મોંમાં પાન મૂકતાં મૂકતાં લાભી પાસે બેસી ગયો ને બોલ્યો, “ એટલામાં શું ? મુકદ્દમાની ફાઈલ ફરી જોવી પડશે અને ત્યારે જ બરોબર ખબર પડશે કે અઘડો પતી ગયો કે હજી બોલો છે ! હા.... તમે પર્વ પર છોકરો લેવા ગયાં હતાં એની વાત તો કાંઈ ન કરી ? ક્યાં છે લાઈ ? મને દેખાડો તો ખરાં, લાભી ? ”

શોભારામની ઉંમર જો કે બાળપણ વટાવી ચૂકી હતી છતાં, હેમંતનો પ્રાતઃકાલ જતાં જતાં પણ વધુ વખત ટકી રહે છે તેમ, એનું બચપણ પણ હજી સુધી વીતી નહોતું ગયું. તે હજી સુધી એ નહોતો જાણતો કે બાળક માટે થઈને તો માણસને કેટલું હેરાન થવું પડે ! અત્યાર સુધીના એના અનુભવે તો એને એવું બતાવ્યું હતું કે બાળકો થવાથી જ હેરાનગતિ વધે

છે. બાળકને કશી જ ગતાગમ હોતી નથી, ફાવે તે જગા ગાંઠી કરી નાખે છે, રાતદિવસ ચેં ચેં-મેં મેં મેં કરીને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે અને ઠીક પડે ત્યારે એકદમ બીમાર પડી જાય છે ! એટલે જ તે લાભીનાં તપ-જપ, પૂજા-પાઠ અને બ્રહ્મભોજન વગેરેની મળક કચા કરતો હતો; પરંતુ આજ જ્યારે પોતાની મશ્કરીથી લાભીની આંખો સજળ જોઈ ત્યારે તે ચેતી ગયો. આ મશ્કરીને પહેલાંની જેમ એણે મંદ હાસ્ય અને લજ્જાથી ટાળી ન દીધી એ વસ્તુ એનાથી છૂપી ન રહી. એક ક્ષણમાં જ એણે એનાં અંગેઅંગમાંનો નિરાશાથી ભરપૂર વિષાદ વાંચી લીધો. તેના હૃદયના કયા કોમળ ભાગ પર એણે અબ્બણુતાં ઘા કરી દીધો છે એની એને એકદમ ખબર ન પડી, પણ એટલું ચાક્કસ કે કોઈ ઠગારા સાધુએ એને કંઈક એવી વાત કરી દીધી છે જેથી એની આશાનો અસ્પષ્ટ દીપક પણ ઓલવાઈ ગયો છે. પાર્વતી કશું જ બોલી નહિ, માથું નીચું ઢાળીને જ્યાંની ત્યાં બેસી રહી. શેઠારામ આગળ આવીને નાના બાળકની જેમ એની ગોદમાં લપાઈ ગયો ને કહેવા લાગ્યો, “સાવ આવો ટૂંકો જીવ શું રાખે છે, લાભી ! હું તો તમારો દીકરો કહેવાઉં ! મને તો મારી કોઈ માની યાદ આવતી નથી, હું તો એટલું જ જાણું કે ભગવાને તને મારી મા બનાવી છે. વંસો જેમ એના બાપને લાઈ

કહે છે એમ હું મારી માને લાભી કહું છું—ખસ આટલો જ ફેર, એથી વધારે કાંઈ નહિ !”

પાર્વતીની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ ભિભરાઈ આવ્યાં. શોભારામની પાંપણેા પણ ભિન્નઈ. લાભી ન પાછી હતી કે ન એણે શોભારામને ગોદમાંથી અળગો કર્યો, માત્ર એક ક્ષણમાં જ આનંદની ઉજ્જવળ રેખા માતાના દ્વધની જેમ એના આખા શરીરમાં ફેલાઈ ગઈ. આવડા મોટા દિયરને ખોળામાં સુવાડવામાં પણ કાંઈક સંકેત થવો જોઈ એ એ વાત તે એ વખતે ભૂલી ગઈ. એને એવું લાગવા માંડ્યું કે વિધાતાએ જાણે આ એક ક્ષણ માટે જ એનું આખું જીવન ઘડ્યું છે ! થોડી વાર પછી પોતાને સંભાળી લઈને એણે કહ્યું, “ભાઈ, તમે પ્રસન્ન રહો, હવે મને કોઈ ખાળકની ઇચ્છા નથી.”

શોભારામ ઊઠીને ત્યાં જ બેસી ગયો. એને આજ જે જાતના આનંદનો અનુભવ થયો તે એને માટે ખિલકુલ નવી જ વસ્તુ હતી.

પાર્વતી ફરીને કહેવા લાગી, “ખસ, આવતા લગનગાળામાં લગન થઈ જાય ને કોઈ પ્રકારનું વિદ્ધ ભિલું ન થાય તો મારે બીજું કશું નથી જોઈતું.”

ઘરમાં મોટાંની વચ્ચે લગ્ન કરીને પોતે મોટા બની

જવું એ કદપના જ શોભારામને સારી લાગતી નહોતી, અને તેથી એના લગ્નની વાતમાં તેને શરમ આવતી હતી. એણે વાત ફેરવવાની ઇચ્છા કરી પરંતુ વિદ્વત્ની નવી વાતથી શંકિત બનીને હતો એમ જ એ ઊંચી રહ્યો.

પાર્વતી બોલતી જ રહી, “એમાં એ બીચારીને શો દોષ! મોટા મોટા માણસો પણ એવી ગિરદીમાં ખોવાઈ જાય છે! એ તો ઘણું સારું થયું, ભગવાન એ સેવા-સમિતિવાળાનું ભડું કરે! એમણે જ એને ભૂલી પડેલી સમજીને બે દિવસ એમની કચેરીમાં સારી રીતે રાખી અને પછી એના ઠેકાણાનો પત્તો મેળવીને ત્યાં એને સહીસલામત પહોંચાડી દીધી.”

શોભારામે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. એની ભાવિ પત્ની ખોવાઈને પાછી મળી ગઈ, પણ ભાભી હજી પણ શંકા કરે છે કે આ ગામડામાં વળી પાછી એ ફરીને ખોવાઈ ન જાય! ભાભીના એ ભોળપણ પર એને મનમાં મનમાં હસવું આવવા લાગ્યું. હસવું રોકીને વાત બદલાવતાં એણે કહ્યું, “ભાભી, આજ મને માની ગોદ મળી ગઈ છે! હવે હું બીજી કોઈ મુશ્કેલીથી ડરતો નથી!”

પાર્વતીને મેળા ઉપરથી પાછી ફર્યે થોડા દિવસો વીતી ગયા. શોભારામને ખીજ ચડતી હતી કે એવું તે શું કામ આવી પડ્યું છે કે હજી દાદા પાછા ફર્યા નથી ! આટલા વખતમાં એ પોતે તો આખી દુનિયાની મુસાફરી કરી આવે.

ઘરના નોકર વંસા સાથે ફળિયામાં બેઠો બેઠો શોભારામ તાપી રહ્યો હતો. તાપ સંકેરતાં સંકેરતાં વંસો બોલ્યો, “આપણે કહીએ છીએ કે દાદા નદીને પેલે પારને ગામડે ગયા છે અને ત્યાંવાળા માણસો પણ કહેતા હશે કે બાબુ નદીને પેલે પારથી આવ્યા

બોદ

છે! બેમાંથી કેાની વાત સાચી?”

વંસાના આ એચિંતા પ્રશ્નથી ચકિત થયા પહેલાં જ શોભારામ ઊભો થઈ ખૂમ પાડી ઊઠ્યો, “અરે! દાદા આવી ગયા!”

દયારામે ગંભીર મુખે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. શોભારામે ઉલ્લાસથી કહ્યું, “દાદા, લાભી આવી ગયાં છે. તમે તો બહુ રોકાઈ પડ્યા!”

દયારામે હા કે હું શું કહ્યું તે તો શોભારામ ન સમજી શક્યો, પણ એટલું એની સમજમાં આવી ગયું કે એ વાતની એમને પહેલેથી જ ખબર છે. એનો આનંદ તુરત જ અધો ધઈ ગયો. આ ગામના માણસો પણ કેવા છે કે ઘરના માણસોને ઘરની વાતો કરવાનો પણ વખત દાદાને રહેવા નથી દેતા!

પણ ગામવાળાથીય વધારે ગુસ્સો એને આવ્યો હોકા પર. લાભી આટલા દિવસ બહાર રહી યાત્રા કરીને આવ્યાં છે ત્યારે પહેલાં એની પાસે જઈને કુશળ સમાચાર પૂછવાને બદલે દાદા ખાટલા પર બેસીને વંસાને કહેવા લાગ્યા, “હોકો ભર, એમાં પાણી નાખ્યું?”

અંદર જઈને લાભીને દાદાના આવવાના સમાચાર

આપવાની પણ તેને ઇચ્છા ન થઈ, ઊડીને એ ધીરેથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

બહાર જતાં રસ્તા પર એને ગંગાદીન તિવારી મળ્યા. વૃદ્ધાવસ્થા, ઊંચો સબળ દેહ, માથા પર મોટા મોટા વાળ, મોટી ભૂરી દાઢી, ગળામાં મોટા પારાની માળા, કપાળમાં મો.....ટું તિલક અને ઘૂંટણ સુધીનો દીલો જામો વગેરે ઉપકરણોથી એમનો દેહ દેહીપ્યમાન લાગતો હતો. એમને જોઈને વર્તમાન માસિક-પુસ્તકોના ચિત્રકાર કોઈ પ્રાચીન ઋષિનું ચિત્ર ઝડપથી તૈયાર કરી શકે! શેભારામને એમનાં આ વસ્ત્રાભૂષણોમાં ન જાણે એવું શું લાગતું હતું કે એને એ જોઈને જ ચીડ ચડતી. આ માટે જ એ પહેલાં એમને પ્રણામ ન કરતો. પણ આપણા તિવારીજી પ્રાચીન કાળના ઋષિમુનિઓની માફક ક્રોધી નહોતા. મોં ફેરવીને છાનામાના ચાલ્યા જનાર પોતાના યજમાનને તેઓ હ્રસ્વી જ “આશીર્વાદ!” કહીને સામાની મદદ વિના પોતાની મેળે જ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું કરતા હતા. ત્યારથી જ શેભારામ થોડો થોડો નમ્ર બની ગયો હતો. એટલે આજે સામું જોઈને, ઇચ્છા ન હોવા છતાં, તેણે હાથ જોડીને એમને પ્રણામ કર્યાં.

“જીવતો રહે, ભાઈ! તારા દાદા હજી સુધી ગામડેથી પાછા નથી ફર્યા?”

“હજી ચાલ્યા જ આવે છે.” કહીને શોભારામ એક બાજુ હટી ગયો. એના મનમાં થયું કે કલાક-બે કલાક સુધી તો દાદાનો કેડો આ નહિ મૂકે!

ગંગાદીને ઘરમાં આવતાં જ દયારામનાં પ્રણામનો જવાબ દેતાં હસીને કહ્યું, “હજી હમણાં જ આવ્યા?” જાણે પોતાની ત્રિકાલદર્શિતાના પ્રભાવથી જ તેમણે આ વાત જાણી ન હોય!

“હા.”

“તમે ગયા ને એક નવો ઝઘડો અહીં ઊભો થયો છે.”

દયારામે કેઈ પણ જાતની ઉત્સુકતા ન બતાવતાં સાધારણ રીતે જ પૂછ્યું “શાનો ઝઘડો?”

ગંગાદીને કહ્યું, “હમણાં વહુ પ્રયાગ ગઈ હતી ત્યારે કૌસા પણ એની દીકરીને લઈને ગઈ હતી. બીજા પણ ઘણા માણસો ગયા હતા. એક દિવસ ત્યાં છોકરી ભીડમાં ક્યાંક છટી પડી ગઈ.”

દયારામે કહ્યું, “હા, મને ખબર છે.”

ગંગાદીન આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યા, “ખબર છે ?

તમે તો બહારગામ ગયા હતા, પછી કેવી રીતે
ખબર પડી ? ”

“ એમ જ ખબર મળી.”

“ એટલે જ તો ! મોટા માણસનાં આંખ-કાન પણ
મોટાં જ હોય ! જો એ ચારેબાજુનું બધું જોઈ-સાંભળી
ન શકે તો લગવાન એમને મોટા માણસ શું કામ
બનાવે ? કિશોરી એકલી બહાર રહી તે માટે થઈને
માણસોએ ખોટી વાત ઉડાડી છે. કહે છે કે હવે એ
છોકરી શું સારી રહી હોય ? આવ્યા મોટા સારાવાળા !
એકેએકને સરખો ન કરી દઉં તો કહેજો ! ”

“ નહિ તિવારીજી, એ લોકોનો અભિપ્રાય ખોટો
નથી લાગતો. એ સારી હોય કે ખરાબ, જે છોકરી
વિષે આવી બેઆબરૂ ફેલાઈ હોય એને અમે પણ
અમારી વહુ કેવી રીતે બનાવી શકીએ ? આજે જ હું
તેઓને આ વાત કહેવડાવી દઈશ. તેઓ બીજો બંદો-
બસ્ત કરી લે.”

ત્રીજા સપ્તકના નિષાદથી ઊતરીને પહેલા સપ્તકના
ષડજ પર એકદમ ઊતરી આવવામાં ગંગાદીનને ખાસ
તકલીફ ન પડી. જરાય ખચકાયા વિના એમણે કહ્યું,
“ જરૂર કહેવડાવી દેવું જોઈએ ! હું તો જાતે જ જઈને

આ વાત કૌસાને કહેવા માગતો હતો, પણ વળી થયું કે શું ઉતાવળ છે, પહેલાં ભાઈ સાથે તો વાત કરી લઉં! તમે મારા મનની વાત જાણી લીધી! હું હજાર માણસોમાં તમારી મોટાઈ ગાઈશ. ગોંસાઈજીએ આવા જ પ્રસંગ માટે કહ્યું છે ને કે, ‘સિય પિય કી મન જાનનહારી’ અને વહુ પણ સાક્ષાત લક્ષ્મી જ છે! જ્યારે આ અનાચાર થયો ત્યારે એ પણ પ્રયાગમાં જ હતી. એ પણ આ લગ્ન કેવી રીતે થવા દે?”

“ના ના! હજી સુધી મારે એની સાથે કાંઈ વાત નથી થઈ. અને વળી એ છોકરીની સાથે જ હતી એમ એ થોડી જ કહેવાની હતી?”

“એ જ છે ને! મેં ન કહ્યું કે વહુ સાક્ષાત લક્ષ્મી છે. શોભુનો સંબંધ તો લખપતિએને ત્યાં થઈ શકે. જો એ એકદમ દયાળુ ન થઈ ગઈ હોત તો શું કાંઈ આવે ઠેકાણે સગાઈ થઈ હોત! મેં તો એ જ વખતે કહી દીધું હતું કે સરખેસરખામાં થાય એ સંબંધ જ શાસ્ત્રીય ગણાય. ગમે તેમ હોય ભાઈ, હું તો તમારાં વખાણુ કરીશ. તમે બરોબર શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ તમારો નિર્ણય કર્યો છે.”

દયારામની બુદ્ધિમત્તાની વારંવાર પ્રશંસા કરીને, અને જરૂર પડ્યે અર્ધી રાત્રે પણ બોલાવવાનું કહીને, ગંગાદીન ચાલ્યા ગયા.

દુયારામનો સ્વભાવ જરા વિચિત્ર પ્રકારનો છે. એમની પાસે દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર એક મૌન જ છે. એ મિતવ્યથી જ નહિ, મિતભાષી પણ છે. એટલે જ્યારે એમણે શોભારામની પહેલી સગાઈ તોડીને બીજી જગાએ નક્કી કરી નાખી ત્યારે એ વાતમાં પાર્વતીનો સઘળો વિરોધ એની મેળે જ શાંત પડી ગયો. એક વાર વાતવાતમાં એમણે કહ્યું કે જે ગામ પોતે ગયા હતા ત્યાં એને પ્રયાગથી પાછા ફરેલા થોડા યાત્રીઓ મળ્યા હતા. પણ આ વાતને શોભુની સગાઈ તોડી નાખવાની વાત સાથે શો સંબંધ હતો તે એ સમજી ન શકી. પાર્વતીના દિલમાં એક વાતનું વારંવાર ડુઝ રહ્યા કરતું

હતું કે બીજા માણસોના કહેવા પર દાદા શા માટે પોતાની માનેલી વહુ માટે જોટા વિચાર કરે છે ? ટીકાઓ તો આગના ધુમાડા જેવી હોય છે-તે કોઈને આ બાબતુ કે તે બાબતુ જાંપીને બેસવા જ ન દે.

પરંતુ શોભારામ મનમાં ને મનમાં સગાઈ તૂટવાથી પ્રસન્ન છે. અલબત્ત, ભાભીની વિષાદભરી મૂર્તિ જોઈને એને દુઃખ તો થાય છે. એના કેટલાક મિત્રોએ પોતાની કલ્પનાને સાચી વાતનું રૂપ આપીને કિશોરીના ખોવાઈ જવા વિષે કેટલીક એવી વાતો એને કરી છે, જે વાતો એ પોતાથી નાનાને મોઢે પણ કરી નથી શકતો. એટલે જ તેના હૃદયમાં ખિન્નતા અને આનંદ રાત-દિવસના એ યુગલની જેમ એક સાથે જોડાયલાં છે, જેમાં કૃષ્ણપક્ષની રાતનો સંગાથ હોવા છતાં ખુદ્દા દિવસનું બહુમાન થાય છે. તે ભાભીની ખિન્નતા દૂર કરી દેવા ઇચ્છતો હતો પણ એને કાંઈ સૂઝતું નહોતું.

આ સમય દરમિયાન બીજે ઠેકાણેથી એક નાચી શોભારામની બીજી સગાઈનું નક્કી કરવા આવી પહોંચ્યો. પાર્વતી બપોરનું કામ પૂરું કરીને ચૂનાદાનીમાં પાણી નાખી ચૂનો ઠીક કરી રહી હતી એટલામાં વંસાએ આવીને કહ્યું, “કાકી ! પિરથીપુરથી નાચી આવ્યો છે.

એને જમાડવા માટે જલદીથી હલવા-પૂરી બનાવવાનું દાદાએ કહ્યું છે.”

પાર્વતી એકાએક ગુસ્સે થઈ ગઈ. એ તાફતી,
“હજી બપોરના ઠસરડામાંથી તો પરવારી નથી અને તું
આ હુકમ કરવા આવ્યો ? મારો તબિયત સારી નથી,
મારે ઠસરડા પણ કેટલા કરવા !”

વંસાને કાકીની તબિયત ઠીક ન હોવાની વાતમાં
વિશ્વાસ ન આવ્યો. યાત્રામાંથી જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે
સરખી રીતે બોલતાં-કરતાં નહોતાં છતાં બધું કામકાજ
તો કરતાં હતાં, ને આજે જ્યારે શોભાભાઈના સંબંધ
માટે મોટા ઘરનો નાચી આવ્યો છે ત્યારે આમ બગડી
બેઠાં એ એને ન ગમ્યું. એ હસીને બોલ્યો, “તો જઈને
કહું કે એને માટે બજારમાંથી મીઠાઈ મંગાવી લે ?
સગાઈ માટે આવનાર નાચીને મીઠાવાળી ચીજ તો કંઈ
ન પીરસી શકાય. હા ભાઈ ! મોટા ઘરની દીકરી-
એવી માથાની વહુ મળવાની કે કાકીને બરોબર બબર
પડી જવાની !”

પાર્વતી વધારે ચિડાઈ ગઈ, “જા, બજારમાંથી
લાવવી હોય તો બજારમાંથી જ લઈ આવ !”

વંસો નાનપણથી જ આ ઘરમાં કામ કરતો હતો.

એ જાણતો હતો કે ક્રોધની આ જવાળા ડરવા જેવી નથી, આ તો માત્ર હાથ શેકીને શરીરમાં ગરમાવેલેવા જેવી જ વસ્તુ છે. એણે કહ્યું, “કાકી ! આજ તો ચિડાઓ છો, પણ જ્યારે સોનાનાં ઘરેણાંથી સજ્જ વહુ જોશે ત્યારે ફૂલ્યાં નહિ સમાવ, સમજ્યાં ને ! ગામમાં ને ગામમાં જ જન જવાની હોત તો કંઈ મઝા ન આવત. બહાર જવાનું એટલે તો આપણા રામ પણ ટેસ મારવાના !”

પાર્વતી એકદમ ઉદાસ થઈ ગઈ. એના મોં પર ક્રોધને બદલે કરુણ વેદના છવાઈ ગઈ એ જોઈને વંસાને લાગી આવ્યું. દિલગીર થતો એ બોલ્યો, “નારાજ થઈ ગયાં કાકી ? હું જનમાં થોડો બની-ઠનીને ફરીશ એટલામાં કાંઈ ઓછો જ નવાળ બની જવાનો હતો ? તમારો તો નોકર જ ને !”

પાર્વતીએ ધીમેથી એક નિસાસો મૂક્યો. વંસાને થયું કે ખરેખર આજ એની તળિયત સારી નથી લાગતી, નહિ તો આવા શુભ અવસરે ઉદાસ શું કામ થઈ જાય ? દયારામે બહારગામથી આવીને વંસાને પોતાના એક ખેતરે કામ ઉપર મોકલી દીધો હતો એટલે આ નવા વિવાહની બાબતમાં શેઠાણીના મનમાં શું શું ઘોળાયા

કરતું હતું તેની તેને ખબર નહોતી. એણે કહ્યું, “ઠીક ત્યારે, હું આ બહારનો ચૂલો સળગાવી દઉં છું. તમે ત્યાં જ બેઠાં બેઠાં બધું તયાર કરો એટલે તમને વધુ તકલીફ નહિ પડે.”

ચૂલો સળગાવતાં સળગાવતાં એની કલ્પના સતેજ થઈ. એણે કહ્યું, “કાકી, જનમાં સ્ત્રીઓને લઈ જવાનો રિવાજ નથી, નહિ તો તમે પોતે જ આવીને જોઈ શકત કે ત્યાં કેવો રંગ જામે છે !”

પાર્વતીના અભિમાનને પ્રકટ થવાનો મોકો મળી ગયો. કરકાકીથી એણે કહ્યું, “અમારી કોને પડી છે ભાઈ ! સ્ત્રીઓ તો માત્ર ગુલામડીની જેમ કામ કરવા માટે જ સરજાઈ છે !”

પોતાના કિશોર ચહેરા પર આશ્ચર્યનો ભાવ લાવીને ચૂલા તરફથી મોં ફેરવીને વંસાએ પૂછ્યું, “ગુલામડી ? કોઈની કાકી પણ કયાંય ગુલામડી જેવો હોઈ શકતી હશે !”

પાર્વતીને હસતી દેખીને વંસાને જરા વધુ ઉત્સાહ આવ્યો. એ બોલવા લાગ્યો, “સંભળાય છે કે કન્યાવાળા બહુ મોટા માણસ છે. એમને ત્યાં એક હજાર વિધાની તો ખેતી છે. પાકા ચણતરનું મોટું આલેશાન મકાન છે. મોટા મોટા અમલદારો પણ ઘેર મળવા માટે

આવ્યા કરે છે.....” કહેતાં કહેતાં એની મેળે જ એ અટકી ગયો. એને લાગ્યું કે આવી વાત કરવામાં તો પોતાની હીનતા પ્રગટ થાય છે. જલ્દી પોતાની વાત ફેરવીને એણે કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું, “અને આપણેય શું કોઈથી કમતી છીએ? આપણે ત્યાં અમલદારો નથી આવતા, પણ એ તો આજકાલના છાપાંવાળાઓ એ જ લાગે છે ને કે અમલદારો સાથે મળવું-હળવું જરૂરી નથી.”

વાત બદલાઈ એટલે પાર્વતી આનંદમાં આવી ગઈ. ચૂલા પર કડાઈ મૂકતાં મૂકતાં એણે પૂછ્યું, “અમલદારો સાથે મળવા-હળવાથી તો મોટાઈ મળે છે, તો એમની સાથે શા માટે ન હળવું-મળવું?”

વંસાએ પોતાના જ્ઞાનનો ગર્વ અનુભવતાં જવાબ દીધો, “બિલકુલ મળવું ન જોઈએ. એ લોકો ગરીબોનાં ગળાં પર છરી ચલાવે છે ને! પણ કાકી, આ છાપાંવાળાની વાતો પણ બધી સારી નથી હોતી. સાંભળીને હું તરત જ બતાવી શકું કે કઈ વાત સારી છે અને કઈ જૂઠી!”

પાર્વતીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “છાપાંવાળા કોરા કાગળ પર જૂઠું છાપે છે?”

વંસાએ કહ્યું, “એમાં શું કાકી, જેટલા મોટા

માણસો હોય છે તેમને જૂઠ સાથે જ કામ લેવું પડે છે. આ પિરથીપુરવાળાની જ વાત લ્યો ને! અદાલતમાં એમના એટલા મામલા-મુકદ્દમા ચાલે છે, જો તેઓ કાગળ પર સાચેસાચું જ લખે તો તો માથાની પાઘડી ક્યારનીયે ઊડી ગઈ હોત ! ઠીક, એક વાત તો કહો ? ”

“ શું ? ”

“ આજ ખબરમાં કેટલાક માણસો આપણી મશ્કરી કરતા હતા. કહેતા હતા કે પિરથીપુરવાળાને એની દીકરી દીકરા જેવી જ છે એટલે દાદા શોભુભાઈને છોકરી ખનાવી જાન લઈ જશે અને શોભુભાઈ ત્યાં એના સાસરે વહુ ખનીને રહેશે. સાચી છે આ વાત ? ”

“ હું શું જાણું ? ”

“ તમને તો ખબર નથી ને આ ગામવાળાને બધી ખબર પડી ગઈ ! સાચું કહું છું કાકી, અહીંના માણસો માણસ નથી પણ હેવાન છે. કોઈનું સારું નથી જોઈ શકતા. ગુસ્સો તો મને ખૂબ આવ્યો, પણ હું ગમ ખાઈ ગયો ને ચાલ્યો આવ્યો. ”

વંસો ગમ ખાઈને તો નહોતો ચાલ્યો આવ્યો, ત્યાં એણે મારામારી ન કરી એટલું ઘણું થયું. આ

સંખંધે પાર્વતીને પણ એનો વિશ્વાસ નહોતો. એ અવિશ્વાસને લઇને અત્યારે એને કંઈ આનંદ ન થયો એમ ન કહી શકાય. એણે એટલું જ કહ્યું, “જે, કોઇની સાથે લડવું-ઝઘડવું સારું નથી. કોઈ સાથે જો તું લડીશ તો હું તારું મોં નહિ જોઉં.”

“હું ક્યારે કોઈ સાથે ઝઘડું છું? ત્યારે ઝઘડામાં બુદ્ધાને લોહી નીકળ્યું, તમે જ કહો, ત્યાર પછી તમે કોઈ ફરિયાદ સાંભળી છે?”

કડાઈમાં ઘી નાખી પાર્વતી તવેથાથી હલાવવા લાગી. એક બાબુ ખસીને વંસો કહેવા લાગ્યો, “કાકી, તમે ગામવાળા સાથેની સગાઈ છોડી દીધી એ બહુ સારું કર્યું. કિશોરી તો જરા શામળી છે, પણ કહે છે કે પિરથીપુરવાળી છેકરી ખૂબ રૂપાળી છે. દાદાને ખબર ન પડે ને તમે મને એક દિવસની રજા આપો તો એને જોઈને હું તરત પાછો આવતો રહીશ. કોઈને ખબર નહિ પડે કે ક્યાંનું કોણ આવ્યું હતું.”

“શું શોભુએ તને કાંઈ કહ્યું છે?”

“અરે! શોભુભાઈને આવી વાતોમાં શું ખબર પડે! એ તો વરરાજ થઈને છાનામાના માંડવા નીચે બેસી જશે! એના કરતાં તો હું વધારે સમજુ છું.”

એની એક વાત સાંભળીને તો મને બહુ હસવું આવ્યું!”

“કઈ વાત?”

“એ કહેતા હતા કે, ‘મારી મા મને બહુ નાનો મૂકીને મરી ગઈ હતી એટલે હવે મેં એક માને જોળે લીધી છે.’ છાકરો તો જોળે લેવાય, પણ કયાંય માને જોળે લીધી સાંભળી છે? એણે જો કોઈ ડોશીને મા બનાવી જોળે લીધી હશે તો એ પણ વહેલી મરી જશે ને ફરી પાછી એ જ જાંજળ! હા, જો તમારા જેવી મળે તો હું બે-ત્રણ મા કરી લઉં.”

“તો પછી તું મને ખવડાવીશ-પિવડાવીશ ને?”

“વાહ! હું શા માટે ખવડાવું-પિવડાવું? અત્યારે જેમ તમે ખવડાવો પિવડાવો છો એમ ત્યારે પણ કરવાનું. હા, ત્યારે હું તમારી સાથે માત્ર ઝઘડા જ કરીશ એને તમારાં વાસણ-ફૂસણ ફેડીતે ડીને ખૂમો પાડવા કરીશ. મા બનવામાં આ જ તો મજા છે!”

પાર્વતીના મોં પર હાસ્ય સાથે માતૃત્વની કડુણ ભાવના પ્રકટી ઊઠી. વંસાએ કહ્યું, “શોભામાઈ કહે છે કે નાનપણથી જ એ તમને ભાભી કહે છે એટલે હવે તમને મા કહેતાં એમને શરમ લાગશે, પણ મને તો

ગાદ

એમાં શરમ જેવું કશું લાગતું નથી. ”

પાર્વતી બધી ચીજો તૈયાર કરીને બાલી, “ એક પડિયો લઈ આવ અને જરા ચાખી જો કે મોહનભોગ ખારો તો નથી થઈ ગયો ને ? અને નાચીને બોલાવીને એને જમાડી લે. શોભુ તો એને નહિ પીરસે. ”

વંસાએ ખુશ ખુશ થઈને પડિયો લેવા દોટ મૂકી.

મેળામાં ભૂલી પડી ગયેલી કિશોરીને બીજે દિવસે સ્વયંસેવકો એની પાસે મૂકી ગયા અને ગામના યાત્રામાં સાથે હતા તેમાંથી કેટલાક યાત્રાળુઓએ ઉંમર-લાયક દીકરી રાત વખતે બહાર રહી તે અંગેની પોતાની આખરી શંકા જ્યારે નિઃસંકેતપણે પ્રગટ કરી એ વખતે જ કિશોરીના ગામમાં થયેલ સગપણ બાબતમાં કૌશલ્યાને વહેમ આવવા માંડ્યો હતો. પરંતુ આજે જ્યારે એણે પોતાની પડોશણ પાસેથી સાંભળ્યું કે શોભારામની સગાઈ કરવા બીજા કોઈ ગામનો નાચી આવ્યો છે ત્યારે તેનો મિજાજ ગયો. દયારામની પાસે જઈને એને ધરાઈ ધરાઈને સાફસાફ વાતો સંભળાવવા

માટે જોર જોરથી બડબડાટ કરતી તુરત જ તે ઘરની બહાર નીકળી. કિશોરીએ દોડીને એકદમ એનો હાથ પકડી લીધો, “ક્યાં જાય છે મા?” કૌશલ્યા હાથ છોડાવતાં બોલી, “છોડી દે, જ્યાં જવાનું હશે ત્યાં જઈશ. તારે શું?”

લાડકોડમાં ભિછરેલી એ એકની એક દીકરી હતી એટલે કિશોરીની વાણીમાં અધિકારનું બળ હતું. એણે અચળ દબતાથી કહ્યું, “નહિ મા, હું તને ત્યાં તો કોઈ હિસાબે નહિ જવા દઉં! ચાલ, અંદર ચાલ.”

આ હોંસાતોંત્રી સાંભળીને બાળુમાં રહેતાં કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો દોડી આવ્યાં. કૌશલ્યાના ભીતરમાં જે પ્રચંડ નારીમૂર્તિ એકાએક આવિર્ભાવ પામી હતી તે ટોળે વળેલ લોકોના “શું? ક્યાં? શા માટે?”ના અવાજો જરી પણ સહન કરી ન શકી. પોતાના દુઃખની વાત બધાંને કહેતાં ફરવાની એને ટેવ નહોતી. થોડી વારમાં જ એ સમજી ગઈ કે સમજ્યા-વિચાર્યા વિના જે કામ કરવા એ ચાલી નીકળી હતી તે કામ બીજી સ્ત્રીઓ કરી શકે, પોતે નહિ. ત્યાં વળી એક બાઈએ કહ્યું, “એને અંદર લઈ જા, કિશોરી! ક્યાંક ફરવો ન પૂરે. આવી સ્થિતિમાં ખુદ્દિ ઠેકાણે નથી રહેતી.” અને આ

સાંભળીને કૌશલ્યા વધુ ઠંડી પડી ગઈ. ટોળાના પ્રશ્નોને જવાબ દીધા વિના માને અંદર લઈ જઈને કિશોરીએ ભટ્ કરતાં કમાડ વાસી દીધાં.

ધણ દઈને એક જગાએ બેસીને કૌશલ્યા રડવા લાગી. એને ત્યાં જ મૂંઝીને કિશોરી અંધારાથી છવાયેલા કોઠારમાં જઈને રસોઈની તૈયારી કરવા લાગી.

બે કલાક પછી રસોડામાંથી પરવારીને બહાર આવી કિશોરી બોલી, “મા, હવે ઊઠીને નાહી લે, ઠાકોરજીના લોગ માટે રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ છે.”

કૌશલ્યાનાં આંસુ આ સમય દરમિયાન તો સુકાઈ ગયાં હતાં, પણ છોકરીને હમેશની જેમ ઘરનું બધું કામ પતાવતી જોઈને પાછી એની આંખો સજ્જ બની. માને નાહવા ઊઠવાનું કહીને કિશોરી તો પાછી રસોડામાં ચાલી ગઈ હતી પરંતુ માના ઊઠવાનો કાંઈ સંચાર ન થયો એટલે થોડી વાર પછી એણે ત્યાંથી જ બીજી વાર જૂમ મારી, “ઊઠો મા, મને ભૂખ લાગી છે, હજી ઠાકુર-પૂજા કરવાની છે.”

કૌશલ્યાએ જવાબ દીધો, “બેટા ! આજ તું ઠાકુરની પૂજા કરી લે. મારો જીવ આજે ઠેકાણે નથી. હું પછી નાહી લઈશ.” કિશોરીએ અભિમાનભર્યા અવાજે કહ્યું,

‘ ઠીક ત્યારે. જ્યારે તમારો જીવ ઠેકાણે આવે ત્યારે ઠાકુર-પૂજા કરી લેજો, મારાથી તમારા ઠાકુરજીની....”

કહેતાં કહેતાં તે પોતે જ અટકી ગઈ. ભગવાનના સંબંધમાં કાંઈક કઠોરતા પ્રદર્શિત કરીને તે માને ચીડવવા માગતી હતી, પરંતુ પોતાના અંતઃઆત્મા વિરુદ્ધ કરવા જતાં દુઃખના ભારથી તે પોતે જ દબાઈ ગઈ. આજ સવારથી તે વિષમ ક્રોધને લીધે અંદર ને અંદર ખળી રહી હતી. માતાનું વ્યાકુળ રુદન એને વધારે ખાળી રહ્યું હતું. જે લોકોએ નિર્દયતાથી માના કોમળ હૃદય પર નજીવી વાતમાં આટલો મોટો આઘાત કર્યો હતો તેઓ સુધી, એમની એ કૂરતા પોતાને જરી પણ ડગાવી નથી થકી એ વાત, કેઈ પણ રીતે પહોંચાડવા તે આતુર બની રહી હતી. એટલા માટે આજે તે કાંઈક કઠોર જણાતી હતી. પરંતુ તે પોતે પણ એ વાત નહોતી જાણતી કે ગ્રીષ્મના તપ્ત આકાશના કેઈ ખૂણામાં વરસાદનું વાદળું અદૃશ્ય રીતે કેઈ મોકાની રાહ જોતું બેસી રહ્યું છે. ઠાકુર-પૂજાની વિરુદ્ધ કાંઈ બોલવા જતાં જ તેના ગાલ પરથી આંસુઓની ધારા ધીરે ધીરે વહેવા લાગી. પોતાની અસહ્યતા માટે મનમાં ને મનમાં તે પોતાના દેવતાની ક્ષમા માગી વારંવાર ધરતી પર પોતાનું માથું નમાવવા લાગી.

પરંતુ છોકરી બોલતાં બોલતાં કેમ અટકી ગઈ તે કંઈ મા સમજી ન શકી. થોડી વાર પછી આંસુઓ લૂછી નાખીને કિશોરી મા પાસે આવીને બેઠી રહી ને ધીરેથી બોલી, “મા, ગરમ પાણી ઠંડું થઈ જાય છે, બેઠીને નાહી લેા ને ! આમ બેઠાં બેઠાં તો તબિયત વધુ બગડશે.”

રોજ બાંચે સાદે બોલનાર છોકરીનો ગરીબ અવાજ માના હૃદયમાં અણીદાર કાંટાની જેમ ખૂંચ્યો. માથું બાંચું કરીને તેણે વ્યાકુળતાથી કહ્યું, “બેટા ! ચિંતા ન કરીશ. જમરાજ પણ મને કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. પણ જરા તું તો મારી પાસે અહીં આવીને બેસ, મને કોણ જાણે શું થાય છે !”

આ સમયે કિશોરી માથી દૂર રહેવા માગતી હતી, માત્ર શંકાના આધારે જ એના પર આવડો મોટો જે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો છે તેની ચર્ચાની છાયા પણ એને અસ્પૃશ્ય લાગતી હતી, પરંતુ તે માની વાતને ટાળી ન શકી. અબોલ, સ્થિર, કઠોર મૂર્તિની જેમ માની સામે આવીને એ બેઠી. પોતાની મા પર સત્તા તો એની જ ચાલતી, પણ તે એકાંત ભક્તની જેવી, જે પોતાના ઇષ્ટદેવતા પાસેથી હમેશા કામ લે

ગોદ

છતાં તેની આજ્ઞા બહાર એક ડગ પણ ન ભરી શકે.

માએ પૂછ્યું, “બેટા ! તેં મને ત્યાં શું કામ ન જવા દીધી? શું હું એવી વઢકણી છું કે તેમની સાથે વઢવા સિવાય બીજી વાત ન કરત? તેઓ ગમે તેવા હોય પરંતુ એમ ન બની શકે કે એક માન! હૃદયનું દુઃખ જાણીને પણ તેમને દયા ન આવે. ”

માની આ દયા માગવાની વાતથી કિશોરીનું દિલ ફરી સળગી ઊઠ્યું. મહાપરાણે પોતાની જાતને કાજૂમાં રાખીને એ બોલી, “ નહિ મા, તું વઢકણી નથી, જો એવી હોત તો તો તારી વિરુદ્ધ ક્યારેય કોઈ કાંઈ કરી ન શકત. એ ગમે તે હો પરંતુ હું તને કોઈ સામે જઈને હાથ નહિ લાંબાવવા દઉં. ”

આટલેથી જ પોતાની વાત પૂરી કરીને છોકરીને ઊઠતી જોઈને કૌશલ્યાએ પ્રેમથી એને મનાવતાં કહ્યું, “ નહિ બેટા ! આ છોકરમન સારી નથી. શું તું તારી દુઃખી મા પાસે બે ઘડી પણ જાંપીને નથી બેસી શકતી? એકલું રહેવાથી તો મારો જીવ વધારે ગભરાય છે. ”

“ ઠીક લે ત્યારે, તારો જીવ નહિ ગભરાય, હું

અહીં જ બેસી રહીશ. ” કહીને કિશોરી માથી થોડે દૂર ખીજી બાબુ મોં ફેરવીને બેસી ગઇ. કૌશલ્યાએ કહ્યું, “ તું મને કોઇની સામે જઇને હાથ લાંબાવવા દેવા નથી ઇચ્છતી, પણ જેમને મેં મારું જીવનસર્વસ્વ —મારી વહાલી દીકરી—સોંપી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એમની પાસે જઇને કાંઇ કહેવામાં શો વાંધો છે ? ”

કિશોરી છાનીમાની બેસીને સાંભળતી રહી. છોકરી-નું આ મોન અભિમાનજનિત છે કે સંમતિસૂચક તે મા સમજી ન શકી. એણે પૂછ્યું, “ હા, તો તું શું કહેવા માગે છે દીકરી ? ”

કિશોરી એકાએક ઊભી થઇ તીણા અવાજે કહેવા લાગી, “ આમ ‘ દીકરી—દીકરી ’ કરવાથી તારો ગભરાટ જિંદગીભર દૂર નહિ થઇ શકે. હું તો કહી દઉં છું કે તું કોઇને ત્યાં કાંઇ કહેવા જઇશ તો હું પથ્થર પર માથું પટકીને મરી જઇશ. ”

દયારામ પાસે જઇને કાંઇ કહેવા માટેનું પોતાના અંતરમાંથી આપોઆપ બળ નહોતું પ્રગટતું, કદાચ એટલા જ માટે તે પોતાની છોકરી પાસે હા પડાવીને પોતાની એ ઊણપ પૂરવા માગતી હતી. પણ તેના

આ વિદ્રોહી વલણથી એકાએક લડકીને તે જૂમ પાડી બિઠી, “ મરી જા, અભાગણી, મરી જા ! તે દિવસે મેળાની લીડમાં જ કચરાઈને મરી ગઈ હોત તો આજે આ દિવસ શું કામ દેખવો પડત ! ”

એકદમ મા તરફ ફરીને એની આંખોમાં આંખ જડીને કિશોરીએ અભિમાનભર્યા અવાજે કહ્યું, “ ખરું કહે છે મા ! જે તને એટલેથી સુખ મળતું હોય તો એ કાંઈ બહુ મોટી વાત નથી. ”

માની ખુદ્ધ અસ્થિર હતી. એણે ચિડાઈને કહ્યું, “ જોઈ મોટી મરવાવાળી ! એવું હોત તો બીજાને મોંએથી આવી ન સાંભળવા જેવી વાતો સાંભળવા બેસી ન રહેત ! હટ, દૂર થા, હટ મારા સામેથી ! ”

કિશોરીનો દેખાવ નિર્વિકાર બનીને શાંત બની ગયો હતો. એણે નિશ્ચલ અવાજે કહ્યું, “ સારી વાત છે મા ! એમ જ થશે. મેં રસોઈ તૈયાર કરી રાખી છે. તું નાહી-ઘોઈ પૂજા કરીને એક વાર મારા હાથનું ખાઈ લે, પછી તું જે કહી રહી છે તેનું પાલન કરવામાં હું પાછી પાની નહિ કરું. હું સમજું છું કે મારા ગયા પછી તું જીવી શકવાની નથી, પરંતુ એ

વખતે તારા દિલમાં કોઈ પ્રકારનો ડંખ નહિ રહે એ વાતનો મને સંતોષ છે. ”

કિશોરીની શાંતિભરી વાત સાંભળીને કૌશલ્યાનો ક્રોધ એક ક્ષણમાં જ પીગળી ગયો. ગભરાઈને એણે છોકરીને પોતાની પાસે ખેંચીને છાતી સરસી લગાવી દીધી. અશ્રુભર્યા અસ્કુટ સ્વરથી એ કહેવા લાગી, “ બેટા ! આવી વાતો તારી દુઃખી માને ન સંભળાવ ! આમ તું પણ મારી વાતમાં માહું લગાડીશ તો પછી મારું કોણ ? ”

માને રડતી દેખી કિશોરી પણ રડી પડી, “ ના ના ! તારી વાતથી મને માહું નથી લાગ્યું. માના મનની વ્યથા દૂર કરવા માટે સર્વ કાંઈ કરવા માટે તૈયાર ન થાય એવી અભાગી છોકરી કોણ હોય ! પરંતુ જેનું હૃદય પથ્થરનું છે એની સામે જઈને હાથ લાંબાવી તું ભીખ માગે એ મારાથી ન બેચું જાય. ”

માએ કહ્યું, “ નહિ બેટા ! એમાં શરમની કોઈ વાત નથી. એ મુરતિયા સાથે મેં તારો વિવાહ જ નક્કી નથી કર્યો, મને તો જાણે એમ પણ લાગે છે

કે એના હાથમાં તારો હાથ પણ મેં સોંપી દીધો છે. કોણ બાળે કેટલીય વાર તમને બંનેને સાથે મળીને ઘરસંસાર ચલાવી સુખી થતાં કલ્પનામાં હું જોઈ ચૂકી છું. એ લોકો કાંઈ પરાયા નથી. પથ્થરદિલના હોય કે ફાવે તેવા હોય પણ છે તો આપણા પોતીકા જ. એક વાર ફરીને હૃદયપૂર્વક પ્રયત્ન કરી જોવામાં કાંઈ ખોટું નથી.”

કિશોરી સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહી. થોડી વાર પછી બાળે ધક્કો દઈને એ સ્તબ્ધતાને હાંકી કાઢતી હોય એમ બોલી બેઠી, “મા, હું તારે પગે પડું છું. નાહીને પહેલાં ઠાકુર-પૂજા કરી લે, પછી જે થવાનું હશે તે થઈ રહેશે. જો, તડકો પાણિયારા પાસે આવીને પાછો પણ વળ્યો. તું મને અડી ગઈ એટલે હવે હું પૂજા ન કરી શકું, તારે જ બેઠવું પડશે.”

હિંદુ માતા ચિરકાલથી પોતાની કન્યાને ગૌરી અને દુર્ગાના રૂપમાં જોતી આવી છે. એટલે છોકરીની પગે પડવાની વાત સાંભળીને કૌશલ્યા એકદમ ગભરાઈને બોલી બેઠી, “પગે પડીને મને નરકમાં શું કામ ધકેલે છે, બેટા ! ખાવામાં મોડું કરવાથી મારી તબિયત બગડી જશે એ ભયથી જ તું વારંવાર પૂજા

કરવાનું કહ્યા કરે છે, પરંતુ આ અભાગી શરીરને તો સાક્ષાત્ ચમ પણ કાંઈ ન કરી શકે; અને આજ તો ઠાકુરણને પણ ખબર પડે કે આ અભાગી મા-લીકરી પર કાંઈક સંકટ આવ્યું છે ! ”

“ કિશોરી ! કિશોરી ! ખારણું તો ખોલ ! ”

કૌશલ્યાએ કહ્યું, “ જો તો ખેટા ! કોઈ બોલાવે છે.” આવી સ્થિતિમાં કોઈનું આગમન કિશોરીને પસંદ નહોતું એટલે એણે અવાજ સાંભળ્યો—ન સાંભળ્યો કરવા ઇચ્છ્યું, પરંતુ માની વાત સાંભળીને “ દેવે મામા છે ” કહી અનિચ્છાએ ઊભી થઈ એ ખારણું ખોલવા ગઈ.

હરિરામને જોઈને કૌશલ્યા ફરી રડી પડી. આજ એના હૃદયના બધા લોહીનું પાણી બનીને ઘડીએ ઘડીએ આંખોમાંથી ટપકવા કરતું હતું. એને અગ્નિથી ગરમ થઈને ઊભરાઈ જતા હૃદયની માફક એવો વિચાર કરવાનો અવકાશ નહોતો કે વાસણની બહાર ચારે-બાજુ અગ્નિ જ છે—પાણીની શીતળતા નથી. એ બેલી, “ લાઈ, આજે મને તમારો જ વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે, આવી સ્થિતિમાં શું તમે પણ મારી ખબર નહિ લો ? ”

હરિરામે હસતાં હસતાં કહ્યું, “હું બહાર ગયો હતો એન, એટલે જ હમણું નહોતો આવી શક્યો. મને પણ કિશોરીના સંબંધની ચિંતાથી રાતે ઊંઘ નહોતી આવતી. પરંતુ ભગવાન સૌનું સારું કરવાળો છે. હવે ચિંતા કરવાની કશી જરૂર નથી. હજી સુધી તેં ખાધું-પીધું નથી લાગતું હવે તું ઊઠીને નિરાંતે ખાઈ-પી લે, મેં બધું બરાબર કરી લીધું છે.”

વાદળાંથી છવાયેલા અંધારા આકાશમાં ત્રીજળીનો ચમકારો જેમ થાય તેમ આનંદની એક ઉજ્જવળ રેખા કૌશલ્યાના મોં પર આવી ગઈ. આતુરતાથી એણે પૂછ્યું, “શું લાલા દયારામ મારી ગયા ?”

હરિરામે મોં બગાડીને કહ્યું, “દયારામ શું માનવાનો હતો ? એ તો એવો કઠોર માણસ છે કે એને તો પૈસો જ એનાં બધાં ધર્મ-કર્મ પૂજા-પાઠ છે. એની સાથે વાત કરવાનો પણ ધર્મ છે ? તે દિવસે એણે મને એવી બરાબર રીતે જવાબ દઈ દીધો છે કે હું તો હવે એનું મોં પણ નહિ જોઉં. એની પાસેથી કાંઈ આશા રાખવી એ રેતીમાંથી તેલ કાઢવા બરાબર છે.”

કૌશલ્યાએ શંકાશીલ થઈને પૂછ્યું, “તો શું પાર્વતી કે જમાઈએ કાંઈ.....”

હરિરામ જોરથી હસી પડ્યા, “એન, તું તો બહુ ભોળી છે! અરે! જેવાં નદી-નાળાં એવાં જ એનાં પાણી! જ્યાં દયારામ જ કાંઈ સાંભળવા નથી માગતા ત્યાં ખીચારાં પાર્વતી કે શોભુ શું કરી શકે?”

કૌશલ્યાની પ્રસન્નતા એક ક્ષણમાં જ કરમાઈને ક્ષીણ થઈ ગઈ. એ કાંઈ પૂછી પણ ન શકી. હરિરામે કહ્યું, “મેં તને બેહટાના જે છોકરા માટે કહ્યું હતું તે વિવાહ માટે તૈયાર છે. મેં જન્મોત્તરી મેળવી જોઈ છે મેળ એવો મળ્યો છે-જાણે ભગવાને કિશોરીને એને માટે જ પેદા કરી હોય નહિ! ઉંમર પણ એની પાંત્રીસથી વધુ નથી, છત્રીસમું વરસ જ ચાલે છે. ઘરનું તો શું કહેવું! તને ખીક જ હતી કે હવે કિશોરીનું શું થશે? મેં તો એ જ વખતે તને નહોતું કહી દીધું કે હરિરામના જીવતાં તું એની ચિંતા કરીશ મા. કિશોરીના બાપ ઘરનો સઘળો બોલો મારા ઉપર જ તો છોડી ગયા હતા. મારાથી જે થઈ શકે તે કરવામાં હું પાછી પાની નહિ કરું.”

ઉદ્ધારનો આવો ઓચિંતો માર્ગ સામે ખુલ્લો દેખીને પણ કૌશલ્યા જડ મૂર્તિ માફક જેમની તેમ બેસી રહી. ક્ષણભરને માટે એના હૃદયની ગતિ પણ

જાણે અટકી ગઈ-કદાચ એ ડરની મારી કે ખુલ્લો માર્ગ જોઈને વગર વિચારે એ એ રસ્તે ક્યાંક ચાલવા ન માંડે ! હરિરામ તો જાણતો હતો કે આવું જ કાંઈક થશે, છતાં પણ એને ગુસ્સો આવ્યો. ચિડાઈને એ બોલ્યો, “ જોન ! તને રોવા-ફૂટવામાંથી વખત જ ક્યાં મળે છે ? એટલે જ તને નથી ખબર પડતી કે ગામમાં પાંચ માણસ પાસે મારે કેવી રીતે નીચું જોવા જેવું થાય છે ! અને જો કાંઈ ઠેકાણે કિશોરીનો સંબંધ જલદી નક્કી નહિ થઈ જાય તો ગામના કોળી-ચમાર પણ આપણા હાથનું પાણી નહિ પીએ. મેં તો એહટાવાળાને વચન આપી દીધું છે કે પરમ દિવસ સગાઈ થઈ જશે અને ફાગણ વદમાં લગન લેશું. ”

કૌશલ્યાએ કહ્યું, “ એટલી બધી ઉતાવળ શા સારું કરો છો, લાઈ ? એ દિવસ પછી બધું થઈ શકે એમ છે. દયારામ લાલને.... ”

હરિરામ વચ્ચે જ વાત કાપીને ખિન્નઈને બોલી બેઠ્યો, “ બસ, તું તો દયારામ-દયારામનું જ રટણ કરી કહી છે. મેં કહી દીધું નહિ કે તને હું પથ્થર સાથે માથું નહિ ફેડવા દઉં ? પથ્થર સાથે માથું પટકવાથી એનું તો કાંઈ બગડતું નથી, તૂટે છે આપણી

જ ખોપરી ! હું કહી દઉં છું કે હવે આ સંબંધ કોઈ રીતે ટાળી શકાશે નહિ. અરે કિશોરી ! ક્યાં ગઈ રે ! છોકરી લોળી છે ! માને હજી સુધી ખવડાવવા- પિવડાવવાની પણ બીચારીને ખબર નથી. ઊઠો બેન, ઊઠો ! આમ આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યે કામ નહિ ચાલે.”

હરિરામ આવ્યા એ વખતે જ કિશોરી છાનીમાની અંદર સરકી ગઈ હતી. ગામના વિરોધી લોકોનો સામનો હરિરામ જે રીતે કરતા હતા તે એનાથી છૂપું નહોતું, એટલે જ્યારે એણે ગામવાળાની સામે પોતાને નીચું જોવાપણું થાય છે એ વાત માને કરી ત્યારે તેની મમતા સામે કિશોરીનું મસ્તક શ્રદ્ધાથી નમી ગયું. મામા પ્રત્યેના માના અઘટિત વર્તાવથી તે અપ્રસન્ન થઈ હતી. દયારામના કઠોર વર્તવને માટે તે પોતાના ક્ષોભ પ્રકટ કરતો હતો તેમાં કિશોરીને પોતાના દિલનું જ પ્રતિબિંબ જણાતું હતું. એના જન્મના સંસ્કાર જો આડા ન આવ્યા હોત તો કદાચ તે મા પાસે આવીને એમ કહેતાં કોઈ રીતે ન રોકાત કે, “મા, મામા જે કહે છે તે બરાબર છે.” તોપણ હરિરામે બોલાવી એટલે તે અંદર રહી ન શકી. પરંતુ પાસે આવીને તે કાંઈ કહે તે પહેલાં જ કૌશલ્યાએ બિઠીને

કહ્યું, “ બેટા ! ગરમ પાણી લઈ આવ તો ! ”

નાહવા માટે આમ કાંઈ કહ્યા-કર્યા વિના માના એકદમ ઊભા થઈ જવામાં હરિરામ તરફનો જે અવિવેક છુપાયો હતો તે કિશોરીને અસહ્ય લાગ્યો. શું કરીને પોતે માના આ વર્તનને ઢાંકી દે અને સારું રૂપ આપે એ એને સૂઝતું નહિ, પરંતુ કૌશલ્યા ઊઠી એટલે હરિરામે હસીને સાંજે ફરી આવવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો અને એને એવું લાગ્યું, સંસારમાં આત્ર આ એક જ વ્યક્તિ છે જે ભાઈની જેમ એના બધા જ અવરણો સહીને ભૂલી જઈ શકે.

રેાબ્ટ્રોનાં પરસ્પરનાં યુદ્ધ-વિશ્વ વગેરેમાં જે કામ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનાર રાજનીતિજ્ઞો કરે છે તે જ કામ સાધારણ ગામડાંના માણસો દ્વારા પોતાનાં ક્ષેત્રોમાં રોજનું રોજ અનાયાસે થતું જ રહે છે. અર્થાત્, કઈ વાત કયા જરૂરી ફેરફાર સાથે કયાં કેવી રીતે પહોંચાડવી જોઈએ તે જ્ઞાન માટે તેઓને બહુ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. એટલે એ સમાચાર તારની જેમ શેલારામ સુધી પહોંચી ગયા કે, છોકરીની સગાઈ મુકાઈ જવાના સમાચારથી કૌશલ્યા આજે કૂવે પડ્યા જતી હતી. કિશોરીએ જો એને વચ્ચેથી જ પકડી

ગોદ

ઘરમાં લઈ જઈને પૂરી ન દીધી હોત તો આ નાટક લાંબું ચાલત.

શ્રીઓ મૃત્યુને કેટલું સહજ અને સરળ સમજે છે એ વિચારથી શોભારામને હસવું આવ્યું, પણ સાથેસાથ બીજા વિચારે ક્રોધ પણ આવ્યો કે દાદાની ધર્મભીરુતાને ઉત્તેજિત કરીને પોતાનું કામ કાઢી લેવાની જ આ એક બાજી રચાઈ હશે.

હવે આ સંબંધમાં ભાભીનો શું અભિપ્રાય છે એ જાણવા તેનું દિલ અધીરું બની રહ્યું હતું, પરંતુ વરીલો સાથે લગ્ન વિષેની વાત કરતાં એને બીજાની ધાર્મિક લાગણી પર આક્રમણ કરવા જેવું લાગતું હતું એટલે જેમ વર્ષાઋતુ સિવાયના દિવસોમાં ખેતરના છોડ ઝાકળનાં ખિંદુઓમાંથી જ જીવનરસ મેળવી લે છે તેમ એણે આ વિષયમાં વંસાનો ઉપયોગ કરવાનું ઉચિત માન્યું. નોકર હોય તેથી શું થઈ ગયું, એ પણ ઘરનું એક અંગ જ છે ને !

એને એકાંતમાં જોઈને તેણે પૂછ્યું, “બીજા ઠેકાણાનો નાથી આવ્યો એ સાંભળીને ભાભી શું બહુ ઉદાસ થઈ ગયાં હતાં ?”

વંસો બોલ્યો, “નહિ, હિદાસ શા માટે થઈ જાય ? નાથી સારુ પૂરી ને મોહનલોગ તો એમણે જ બનાવ્યાં હતાં ! પણ મોહનલોગ પૂરી સાથે સારો ન લાગે, એ તો એકલો જ ખાવો જોઈએ.”

શોભારામ અત્યારે રસશાસ્ત્રની ગંભીર વાતો પર વિચાર કરવા માટે તૈયાર નહોતો. એણે પોતાની વાત આહુ રાખી, “તો તને ખરોખર યાદ છે કે એમને આ નાચીના આવવાથી ખરાબ નથી લાગ્યું ?”

વંસો એકદમ બોલી ભૂંચ્યો, “હા, હા. એમને એક વાતથી ખરાબ લાગ્યું છે. કહેતી હતી કે અમને જ્ઞાનમાં કોણ લઈ જવાનું હતું !”

“નહિ વંસા, એ આવી વાત ન કરે ! તને ખબર નથી, મારી પહેલી સગાઈ તૂટે એવું લાભી નથી ઇચ્છતાં, એમણે બીજું જ કાંઈક કહ્યું હશે.”

પાર્વતીની અસંમતિની વાત સાંભળીને વંસાનો ઉત્સાહ નરમ પડી ગયો. એ બોલ્યો, “આવડા મોટા ઘર સાથે સંબંધ બંધાય એ પણ કાકીને પસંદ નથી ?”

“નાના-મોટા ઘરની વાત નથી. એ તો કહે છે કે જ્યારે એક જગાએ વચન આપી જ દીધું છે ત્યારે

ગોદ

તે તોડવું વાજખી નથી.”

આ દલીલની નિઃસારતા સમજઈ એટલે વંસાને ઉત્સાહ વળી વધી ગયો. એકદમ તે બોલી ઊઠ્યો, “એ તે કાંઈ વાત છે ભલા ! કેાઈ રોટલી ખાઈ રહું હોય અને એને મોહનભોગ પીરસવામાં આવે તો શું એ એટલા માટે રોટલી છોડી ન દે ?”

શોભારામ પાસે આ દલીલનો જવાબ હતો પણ એણે વિષયાન્તર થવા ન દીધું ને બોલ્યો, “અને હા, બીજી જગાએ પણ વચન તો દેવાઈ જ ચૂક્યું છે, હવે એકાદ વચન તો તોડવું જ પડશે.”

વંસાએ આનંદમાં આવી જઈને છાતી પર પોતાનો હાથ રાખીને કહ્યું, “કાકીને હું મનાવી લઈશ. હું ખરું કહું છું ભાઈ, એ મારું કહેવું બહુ માને છે.”

શોભારામે સૂકું હાસ્ય કરીને કહ્યું, “તું એને શું મનાવી લેતો હતો ! મારી તો સમજમાં નથી આવતું કે મારે શું કરવું ?”

વંસો એકાએક ગંભીર થઈને બોલ્યો, “તો એમાં આટલી ગભરાવાની શી વાત છે ? તમારાથી કંઈ ન સમજાય તો કાકી પાસે જઈને પૂછી લો કે મારે શું

કરવું? એમના કરતાં સારી સલાહ બીજી કોણ આપવાનું હતું!”

શેલારામ એની વાત હસવામાં ન ઉડાવી શક્યો. વંસાના સરળ વિશ્વાસે એની સમસ્યા અનાયાસે સરળ કરી દીધી. એને લાગ્યું કે એના અંધકારભર્યા અંતઃકરણમાં કોઈકે એકાએક ધીને દીવો પ્રગટાવી દીધો છે, જેમાં જરૂરી પ્રકાશ સાથે પવિત્રતા પણ છે. એણે તુરત જ નિશ્ચય કરી લીધો કે આ વિષે બધો સંકોચ છોડી દઈને ભાભી સાથે વાત કરીશ. ખરેખર, ભાભી કરતાં સારી સલાહ એને બીજી કોણ આપી શકવાનું હતું!

સોના ગંગાત્રીન તિવારીની દીકરી છે. બાળપણમાં વિધાતાએ એના માથાનું સૌભાગ્ય-સિંદૂર પથ્થરપાટી પર લખેલા લખાણની જેમ લખીને તરત જ ભૂંસી નાખ્યું હતું. ત્યારથી તે મોટે ભાગે પિતાના અતિ સ્નેહને લીધે પિયરમાં જ રહે છે. હમણાં થોડા દિવસથી કામકાજ અંગે સાસરે ગઈ હતી. ત્યાંથી પાછી ફરી ત્યારે એણે કિશોરીની સગાઈ મૂકી દેવાયાની વાત સાંભળી. આ સાંભળીને એને બહુ જ માઠું લાગ્યું. કિશોરી પર એને બહુ જ મમતા હતી. એ બંનેનાં ખેતર પાસે પાસે હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ એકબીજાનાં હૃદય પણ બહુ નિકટ હતાં.

એણે કહ્યું, “બાપુ ! આ તો બહુ ખરાબ કંડેવાય. જો શોભુની સગાઈ બીજે થઈ તો કિશોરીને જન્મભરનું કલંક લાગશે.”

“એ તો છે જ ! એ તો છે જ !” કહીને ગંગાદીન બહાર જવા તૈયાર થયા.

સોનાએ કહ્યું, “તો તમે દયારામ દાદા પાસે જઈને એમને એમ કરતા રોકો !”

ગંગાદીન નિરુપાય થઈને ફરીથી પોતાની જગા પર બેઠા, “રોકું તો ખરો બેટા, પરંતુ આજકાલના છોકરા પોતાના વડીલોની વાત ક્યાં સાંભળે છે ?”

“તમે એમને સમજાવ્યા હતા, બાપુ ?” સોનાએ પૂછ્યું.

ગંગાદીનને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો કઠિન થઈ પડ્યો. આ પવિત્ર છોકરી પાસે એનું મન સ્નેહરસથી ભિન્ન થઈને તરબોળ બની જતું હતું એટલે તે બીજું કંઈ ન કહી શક્યા. બોલ્યા, “ નહિ બેટા, મેં એને કંઈ કહ્યું નથી, પણ જો કહ્યું હોત તોય એ માનવાના નહોતા. જ્યાં બીજી સગાઈ થવાની છે તે બહુ મોટું ઘર છે અને ઘરમાં એક છોકરી જ છે. છોકરી પણ

એાદ

કેવી ! સાક્ષાત લક્ષ્મી ! આવો સંબંધ જ એક તો લાગ્યશાળીને મળે, અને જ્યારે મળી જાય છે ત્યારે એવું કેણુ હોય, જે એને પોતાના હાથે જ જવા દે ? ”

સોનાનું મન દયારામ પ્રત્યે વધારે કુદ્ધ થયું, પરંતુ ક્રોધની સાથે સંતોષની એક ઉજ્જવળ રેખા પણ એને બીજી બાજુથી આવતી જણાઈ—દયારામ કિશોરીવાળો સંબંધ એની નિંદાને લીધે નથી છોડતા પણ એમાં ધનનો લોભ પણ મુખ્ય છે.

થોડી વાર મૌન રહીને એણે કહ્યું, “ તો હું જરા પાર્વતીલાલી પાસે જઈ આવું.”

ગંગાદીનને લાગતું હતું કે પોતાને અત્યારે જ દયારામ પાસે જવું પડશે એટલે જેવો આનંદ કેટલો એણે ત્યાં સુધી બેસી રહેવાની સજા પામનારને છૂટતી વખતે થાય છે તેવો આનંદ ગંગાદીનને છોકરીની આ વાતથી થયો. અતિ આનંદથી તે બોલી ઉઠ્યો, “ હા બેટા ! તું વહુની પાસે જરૂર જઈ આવ. આ સંબંધમાં એના જ સાથે વાત કરવી એ વધુ સારું છે. તે સાક્ષાત લક્ષ્મી છે ! ”

ગંગાદીન મોંએથી તો પાર્વતીને માટે “ લક્ષ્મી ”

ખોલ્યા પરંતુ એનું હૃદય પોતાની પુત્રી માટે એ બોલી રહ્યું હતું.

કોઈને ખવરાવવા-પિવરાવવામાં પાર્વતીને હમેશ બહુ આનંદ આવતો હતો, પરંતુ આજે સગાઈ માટે આવેલ નાયીને જમાડ્યા બાદ એને બહુ જ થાક લાગ્યો હોય એવું લાગતું હતું. સૂવાના ઓરડામાં જઈને નીચે પાથરેલી ચટાઈ પર તે હજી તો આડે પડખે થાય છે એટલામાં આંગણામાંથી અવાજ આવ્યો, “લાલી, શું કરો છો ?”

અંદરથી પાર્વતીએ જવાબ દીધો, “કોણ છે ? સોનાબાઈ ! એ....આવી.”

ઓરડામાંથી બહાર આવીને પાર્વતીએ કહ્યું, “બેસો બેન ! ક્યારે આવ્યાં ?” કહીને પાર્વતીએ પોતાના બંને હાથે સોનાનાં ઓવારણાં લીધાં. સોનાએ હસીને બેસતાં કહ્યું, “ઠીક લાલી, યાત્રા કરી આવ્યાં ને ! હું તો ચાલી જ આવું છું. છો તો મઝામાં ને ?”

પાર્વતીએ ટૂંકમાં એની યાત્રાની વાત કહેવા માંડી. મેળાની ભીડની વાત આવતાં સોનાએ પૂછ્યું, “ઠીક લાલી, જો એ ભીડમાં તમે ખોવાઈ જાત તો દાદા તમને

ધરમાં ન પેસવા દેત ? ”

પાર્વતીએ પણ પોતાના પતિને કાંઈક આવા પ્રકારનો જ પ્રશ્ન કર્યો હતો. દયારામનું મૈન આ સમયે એને ફરી ખટક્યું ને કાંઈક અસ્વાભાવિક શબ્દો એના મોંમાંથી સરી પડ્યા, “ પેસવા જ ન દેત, બીજું શું ? ”

સોનાને પોતાના આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ જ મદાર હતો. પાર્વતીના જવાબથી તે ચિડાઈ ગઈ. એણે માન્યું કે મેં આને જેવી ધારી હતી તેવી એ ભોળી નથી. કિશોરી સંબંધની વાતમાં આ કોઈ પકડમાં નથી આવવા ઇચ્છતી. તે બોલી, “ રહેવા દો ભાભી, મને શું શીખવો છો ? હું સમજતી હતી કે કિશોરીનો સંબંધ તોડવામાં તમારી સલાહ નહિ હોય, પણ હવે સમજાયું કે મૂળ વાત શું છે ? ”

પાર્વતીનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો. સોનાએ ફરી કહ્યું, “ ઠીક ભાભી, સાચેસાચું કહો કે તમે દાદાને આ સંબંધ તોડતાં રોક્યા હતા ? ”

પાર્વતીએ અપરાધીની જેમ માથું નીચું રાખીને કહ્યું, “ રોક્યા હતા. ”

“ હા, મેં પણ સાંભળ્યું હતું કે તમે રોક્યા હતા. ગામમાં બધા જ કહે છે કે તમે તો લક્ષ્મી છો. ધનના લોભમાં પડીને તમે કોઈ બીજાની હત્યા ન કરી શકો ! ”

આ સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે પાર્વતી પોતાનાં વખાણ સાંભળતી ત્યારે ત્યારે એને એમ લાગતું કે એના સ્વામીની નિંદા થઈ રહી છે. અત્યારે તો તે મહાપરાણે પોતાની જગાએ એમ ને એમ બેસી રહી. સોનાએ કહ્યું, “તો તમે દાદાને ફરી વાર સમજાવીને રોકો, લાભી! પૈસો એ કાંઈ બહુ મોટી વાત નથી. ભગવાને તમને પણ બધી રીતે સુખ આપ્યું છે. એક જગાનો નક્કી કરેલ સંબંધ તોડીને બીજી જગાએથી કુકર્મનું ધન આવશે તો તે ઘર આખાનું સત્યાનાથ વાળી દેશે. આવું કસાઈનું કામ દાદા શા માટે કરે છે તે મારી સમજમાં નથી આવતું. લાભી, તમારી મોટાઈ તો કહેવાય જો એમને તમે આ કામ કરતા રોકો, નહિ તો કોઈ એમના નામ પર....”

પાર્વતી એકદમ ઊભી થઈ ગઈ ને કંઈથી બોલી, “બસ બેન, હવે તમે જાવ. તમારે મન એમનું કામ કસાઈનું હોય કે ગમે તે હોય, મારે મન તો તેઓ જે કરે છે તે બરાબર છે. બસ, હવે હું આ સંબંધમાં કાંઈ કહેવા નથી માગતી.”

સોના અવાક થઈ ગઈ. એકાએકના આવા ઉદ્કાપાત માટે તે તૈયાર નહોતી. પાર્વતી પણ ક્યારેય આવું

કરી શકે એવું એણે સ્વપ્નમાં પણ કદાચું નહોતું. થોડી વાર સ્તબ્ધ રહીને એણે કહ્યું, “મને તો પહેલાં જ વહેમ હતો કે તમારા મનમાં કાંઈક છે. આ રીતે ચિડાઈ શા માટે જાઓ છો ? દ્યોને, હું નહિ આવું તમારે ત્યાં.”

કાંઈ પણ જવાબ દીધા વિના અપાટાખંધ ઓરડામાં જઈને પાર્વતીએ ધડાક કરતું બારણું વાસી દીધું.

ખીજે દિવસે સવારે નાહી-ધોઈને પાર્વતી ગૃહ-
દેવતાની પૂજા કરવા બેઠી હતી એટલામાં શોભારામે
આવીને કહ્યું, “ભાભી, આજ હું તમારી સાથે થોડીક
વાત કરવા માશું છું.”

આટલું કહીને તે ગૃહમંદિરના ચણતરા નીચે બેસી
ગયો. પાર્વતીએ એની સામે બેઠને પૂછ્યું, “શું છે ભાઈ ?”

શોભારામ નીચું મોં રાખીને ચુપચાપ બેઠો હતો.
તેને તરત તો સમજાયું નહિ કે કેવી રીતે આગળ
વાત કરવી. જે વાતાવરણ વચ્ચે તે બિછર્યો હતો તે
વાતાવરણમાં પોતાના લગ્નની વાત વડીલો પાસે
પોતાને મોંએ કરવા જેવી બીજી ધૃષ્ટતા એકેય ગણાતી

ગોદ

નહોતી. અને પોતાનાં હિતાહિતનો આવડો મોટો પ્રશ્ન જરી પણ સંકેત્ય વિના વડીલોના હાથમાં સોંપી દેવામાં પણ એને કોઈ પ્રકારનો વાંધો ન હતો. પરંતુ આ સમયે સ્થિતિ એવી હતી કે ચોખવટથી વાત કર્યા વિના કામ પણ ચાલે તેમ નહોતું. થોડી વાર થોભીને મોં નીચું રાખીને જ એણે કહ્યું, “હું તમારી આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું.”

શાના માટે અને શી આજ્ઞા લેવા આવ્યો છે તે વાત કહેતાં પાછો એ અચકાયો. એનો સંકેત્ય દૂર કરવા પાર્વતીએ જ પૂછ્યું, “શું સગાઈ સંબંધની કાંઈ વાત છે?”

“હા, એ સંબંધમાં તમે મને જે આજ્ઞા કરો તેમ વર્તવા હું તૈયાર છું.”

પાર્વતીને સોના સાથે થયેલી વાત યાદ આવી ગઈ, જે સાંભળીને કાલે તે અસ્વાભાવિક રીતે ખિન્નઈ ગઈ હતી. પોતાના પતિની એ નિંદામાં અને આમાં અંતર એટલું હતું કે સોના સામેના પ્રવેશદ્વારમાંથી અંદર આવી હતી જ્યારે આ પાછળથી ચોરની માફક ખાતર પાડીને આવેલો—જે કે પાછળથી પોતાના એ વર્તન માટે એને બહુ જ શરમ આવતી હતી. એટલે આ

વખતે એણે પોતાને સંભાળી દેવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું, “તો શું તને તારા દાદા પર વિશ્વાસ નથી ?”

આવી વાત કરીને એણે લાલીના દિલને આઘાત પહોંચાડ્યો છે એ જાણતાં શેભારામને દુઃખ થયું. લજ્જિત થઈને એણે કહ્યું, “ના લાલી, હું દાદા પર વિશ્વાસ નહિ રાખું તો કેના પર રાખીશ ? પણ હું તો તમને એટલા માટે આ પૂછું છું કે ભૂલ તો મોટા મોટા ઋષિમુનિઓથી પણ થઈ જાય છે. જો બીજી જગાએ સંબંધ કરવાનું અયોગ્ય હોય તો હજી કંઈ બગડ્યું નથી. તમે કહો તો હું હમણાં જ પિરથીપુરના નાચીને ધક્કો મારીને બહાર કાઢી મૂકું.”

“રામ રામ !” પાર્વતી એકદમ બોલી બિટી. “એવું કરવું એ સારા માણસને ન શોભે, લાઈ !”

શેભારામે હસીને કહ્યું, “હું એટલો ગમાર નથી કે એવું કરી જ બેસું. કોઈને કાઢવો હોય તો એના હજાર ઉપાય જડે, એને ન કાઢતાં હું જ ક્યાંક ચાલ્યો જઈં તોય શું એ અહીં. અડો જ માવીને બેસી રહેશે ? પરંતુ.....”

“પરંતુ શું ?”

ઓદ

“એ જ કે એથી દાદાને બહુ દુઃખ થશે. અને ભાભી, તમે અહીંના માણસોને નથી ઓળખતાં. લોકો એમ જ કહેશે કે આપણે પિરથીપુરવાળાના બરો-બરિયા નથી એટલે એ લોકોએ પોતે જ સંબંધ કરવાનું ઉચિત નથી ધાર્યું. નાચીને તો એમણે બધી તપાસ કરવા મોકલેલ! એ તો ઠીક, પણ આ સંબંધમાં તમે મને શું કરવાનું કહો છો ?”

“આ વાતમાં હું શું કહી શકું ? તારા દાદા કરી રહ્યા છે તે જ થવાનું.”

“નહિ ભાભી, તમને જે ગમશે તે જ થશે. મારો એ નિશ્ચય છે. હા, પણ અહીંવાળી છોકરીની એવી બદનામી ફેલાઈ ગઈ છે કે.....”

પાર્વતીએ એકાએક ઉઘ બની જઈને કહ્યું, “છીં:.... ભાઈ! જે વાતની સાબિતી ન હોય તે કોઈ પણ છોકરી માટે હોય તોય એના પર લક્ષ ન દેવું જોઈએ.”

કોઈ અકચર આનંદથી શોભારામનું આખું શરીર ગળુગળી ઉઠ્યું. બીજાની નિર્દોષતામાં ભાભીને આટલો અચળ વિશ્વાસ છે! થોડો સમય મૌન રહીને એણે કહ્યું, “માફ કરો ભાભી! મારી ભૂલ થઈ. હું કઠીક

દાદાની આજ્ઞા ન પણ માનું પરંતુ તમારી વાત ન ટાળી શકું. તો હવે તમે મને ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દો કે પિરથી પુરવાળી સગાઈ થવાની કે નહિ ? ”

“ થવાની. ”

શોભારામ ચકિત થઈ ગયો. તે ભાભીની મનોદશા જાણતો હતો, અને એની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે આજે તે દાદાની પણ પરવા ન કરવાની તૈયારી કરીને આવ્યો હતો. પાર્વતીની આજ્ઞાથી એ કોકડું એટલી સહેલાઈથી ઊકલી ગયું, તો પણ આવું સાહસિક કાર્ય કરવાનો અવસર હાથમાંથી ગયો એટલે, કે બીજા કોઈ ગંભીર કારણે પણ તેના હૃદયને સંતોષ ન થયો. એને પોતા પર ક્રોધ આવ્યો : પોતે શરમ છોડીને પોતાના પક્ષમાં આટલું બધું શા માટે બોલી ગયો ? ‘ ભાભી, શી આજ્ઞા છે ? ’ એમ બે શબ્દોમાં જ કામ પતી જત. એણે પૂછ્યું, “ દાદાને તો તમે બીજી સગાઈ કરતાં રોક્યા હતા, તો પછી હવે આમ કેમ કહો છો ? હું જે કંઈ બોલી ગયો તે પર ધ્યાન ન દેશો. તમે જે આજ્ઞા કરશો તેનો અમલ કરતાં મને જરા પણ સંકોચ નહિ થાય. હા, તો ફરીથી કહો ભાભી, તમારી શી આજ્ઞા છે ? ”

“ ભાઈ, આ સંબંધમાં મારી આજ્ઞાની જરા પણ જરૂર નહોતી, છતાંય હું કહી તો ચૂકી છું કે તમારા દાદા જે કરી રહ્યા છે તે જ ખરાબર છે. મારો સખત વિરોધ હોવા છતાં જ્યારે એમણે બીજે સંબંધ નક્કી કરી જ દીધો તો પછી એમ જ થવું જોઈએ. આથી વધુ હું કંઈ ન જાણું.”

“ સંબંધનું મૂલ્ય શું છે તે હું નથી જાણતો. તમારી આજ્ઞા છે એ માટે જ આ સંબંધ છે. તમે જે આજ્ઞા કરો તેનું પાલન કરવાની શક્તિ પ્રભુ મને સદાય આપે એટલું જ હું માગું છું.” કહીને શેભારામ ઊભો થઈ ગયો.

પાર્વતીએ એકદમ મોં ફેરવી લીધું અને પૂજનું પંચપાત્ર એક જગાએથી બીજી જગાએ મૂકવામાં રોકાઈ-કદાચ એ વખતે એની આંખમાં આંસુ હતાં.

સામે આવેલાં અનેક ઝઘડા અને જંજળને પાર કરીને તે જ દિવસે સાંજના સમયે શેભારામની સગાઈ વિધિપૂર્વક સંપૂર્ણ રીતે પતી ગઈ.

હરિરામે કૌશલ્યા પાસે આવીને પૂછ્યું, “બેન, કિશોરીની સગાઈ નક્કી કરવા નાચીને બેહટા મોકલું કે હજી પણ દયારામ તરફની કાંઈ આશા છે ?”

કૌશલ્યાએ ધીમા અવાજે જવાબ આપ્યો, “જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો ભાઈ, પરંતુ.....”

વાક્યમાં ‘પરંતુ’ શબ્દ પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ વાક્યના દુશ્મન તરીકે આવે છે. એનો વિરોધ ગમે તેટલો કેમળ હોય પણ હોય છે તો વિરોધ જ. એટલે એ વાક્યને વચ્ચેથી જ કાપીને હરિરામ બોલી બિઠ્યા, “એક બાબુથી ‘તમને ઠીક લાગે તેમ કરો’ એમ કહે છે ને બીજી બાબુથી ‘પરંતુ’ પણ કરતી બાય

બોદ

છે ! ઠીક, ઠીક નાખ, ‘પરંતુ’ શું ? દયારામ શું હવે શોભુને પિરથીપુરની છોકરી સાથે પણ પરણાવશે અને તારે ઘેર પણ જાન લઈને આવશે ? ”

કૌશલ્યાની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. એ બોલી, “ તેઓ જાન તો આપણે ત્યાં નહિ લાવવાના, એટલે હવે એ જ સારું છે કે તમે તમારાં બેન અને ભાણેજને અહીં જ ગળું દાળીને મારી નાખો. ”

આ ગામમાં તો હરિરામ પોતાના સાસરે રહેતો હતો. એનું ઘર તો કૌશલ્યાના પિયરના ગામમાં આવ્યું, ને એ સંબંધે જ તે કૌશલ્યાને બહેન કહે છે અને બની શકે તેટલી હદે એને અનુરૂપ વ્યવહાર પણ રાખે છે. કૌશલ્યાનાં આ આંસુઓએ પોતાના વચનની કરુણતા હરિરામ પાસે નજીવી બનાવી દીધી. એની વાત હસવામાં કાઠી નાખી હરિરામ બોલ્યા, “ ભાણી-બેન તો પારકી થાપણ કહેવાય. એને હેમખેમ ઘરે-બારે થઈ જવા દો, પછી તમારું ગળું દાળી દઉં તો કાંઈ વાંધો નહિ. કેમ, બરાબર ને ! ”

આટલી મજાક પછી પણ કૌશલ્યા કાંઈ ન બોલી. જવાબ માટે થોડી વાર રાહ જોઈને હરિરામે ફરી

પૂછ્યું, “ હા બેન, તમે બીજું શું કહેતાં હતાં? કંઈક તો બોલો? શું આ સંબંધમાં કિશોરીને કંઈ પૂછવાનું છે? આજકાલનાં છોકરા-છોકરીઓની વાતો જ ન્યારી છે એટલે જ હું પૂછું છું. ”

કૌશલ્યાના મનમાં આ વાતનો તો ખ્યાલે નહોતો. એણે શંકાલયા અવાજે પૂછ્યું, “ આ તે કેવી વાત કરો છો, બાઈ? ”

હરિરામને સંતોષ થયો કે પોતાની વાતથી કૌશલ્યાનું મૈન તૂટ્યું છે. એણે કહ્યું, “ તમે શોભુની વાત નથી સાંભળી શું? ”

શોભારામના કોઈ નિંદવા યોગ્ય વર્તન વિષે સાંભળવું પડશે એવી આશંકાએ કૌશલ્યાની જિજ્ઞાસા શમાવી દીધી. એણે કહ્યું, “ મેં તો કંઈ નથી સાંભળ્યું, બાઈ! ”

હરિરામ બોલ્યા, “ તમે તો બહો જ છો બેન, કે બીજી વાત ગમે તેમ હોય પણ પાર્વતીમાં તોપણ કંઈક દયા-મયા છે. એ નહોતી ઈચ્છતી કે એક જગાએ કરેલી સગાઈ મૂકીને બીજી જગાએ સગાઈ કરીએ. શોભુને તમે કંઈ આછો ન સમજતાં, લોકમાં

તો તે એના દાદાને પણ વટી જાય તેવો નીકળવાનો. કામ બગડતું જોઈ ને એ પાર્વતી પાસે દોડ્યો અને એના પગમાં માથું મૂકી બીજી જગાની સગાઈ નક્કી કરવા માટે એને મનાવ્યા પછી જ ઊઠ્યો. કેમ, છે ને અજબ વાત ! ”

કૌશલ્યા કરુણ સ્વરે બોલી ઊઠી, “મારે નથી સાંભળવી તમારી અજબ વાતો. તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો, હું કશું ન જાણું. ”

હરિરામે કહ્યું, “તો તમારે કંઈ જાણવાની જરૂર પણ શી છે ? હું ન હોઉં તો જુદી વાત. ઠીક ત્યારે, સંબંધ નક્કી કરી નાખવા હું નાચીને તો મોકલી દઉં છું. લગ્ન પણ જલ્દી કરવું પડશે. ”

કૌશલ્યાએ કાંઈ જવાબ ન દીધો. હરિરામ જાણતો હતો કે માન રહેવું એ સંમતિનું જ સૂચન છે, એટલે આ સંબંધે ફરી કાંઈ કહેવું-સાંભળવું એને યોગ્ય ન લાગ્યું.

થોડી વાર પછી એ બોલ્યા, “અરે કિશોરી ! ક્યાં ગઈ ? એક લોટો પાણી તો લાવ, બેટા ! તરસ લાગી છે ! ”

ઘરની એક ઓરડીમાંથી અવાજ આવ્યો, “ લાવું છું, મામા ! ”

કિશોરી ઓરડીમાં રહે રહે આ વાતચીત સાંભળી રહી હતી. હરિરામની વાતનો જવાબ આપી દીધા બાદ એને એક પ્રકારની લજ્જા લાગવા માંડી. આજ-કાલનાં છોકરા-છોકરી ઉપર હમણાં હમણાં જ ટીકા થઈ રહી હતી અને તે પછી પણ તે પોતાની સગાઈની ચર્ચા સંતાઈને સાંભળતી પકડાઈ ગઈ. જે આ વખતે કોઈ પણ રીતે તેણે હરિરામનો સાદ ન સાંભળ્યો હોત તો કેવું સારું થાત ! પરંતુ જ્યારે એણે સાંભળ્યું જ ત્યારે એ ન સાંભળ્યું કરવાનો ઉપાય એની પાસે શું હતો ?

એક ક્ષણ બાદ પોતાની આ શરમને કોઈ પણ રીતે દૂર કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. એના મામા પોવા માટે પાણી માગે છે અને પોતે ઓરડામાં બેઠી બેઠી નકામો વાતોના વિચારે ચડી છે ! પોતાના ઉપર જે અન્યાય કરવામાં આવે છે તેનો તીવ્ર અનુભવ એના આ મામાએ જોટલો કર્યો છે તેટલું બીજા કોનાથી થયું છે ? જે સંસારમાં શેલારામ સુદ્ધાં પોતાની લાલીના પગ પકડીને એમને એની જ વિરુદ્ધના પોતાના કાવતરામાં

ફસાવી દે છે, એવો પરિસ્થિતિ વચ્ચે એના મામા જેવી વ્યક્તિત્વ અસ્તિત્વ એને એકદંશ્વરી વિચિત્રતા જ લાગી. અત્યાર સુધી તે શોભારામ પ્રત્યે જ પોતાના અતિશય અભિમાનને લીધે મનમાં ને મનમાં સળગી રહી હતી, હવે એનું ધ્યાન પોતાની મા તરફ પલ્લુ ગયું. આવા નિકટના સ્નેહી પ્રત્યે પણ એ યોગ્ય વર્તન ન રાખીને ઉપેક્ષા જેવો ભાવ દેખાડી રહી છે એથી વધારે અયોગ્ય બીજું શું હોઈ શકે ? છતાં પણ પોતાના મામા આ વાત મન ઉપર જ નહોતા આવવા દેતા એ જોઈને એનું મન કૃતજ્ઞતાથી ભરાઈ ગયું. કોઈ પણ રીતે પોતાનો આ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ જો પોતાના મામા સુધી તે પહોંચાડી શકે તો તે બચી ગઈ જાણે.

લોટો ભરી લાવી કિશોરી ધીમે પગલે હરિરામ પાસે આવી. માને મોં ગંભીર કરીને ચુપચાપ બેઠેલી જોઈને એના મનમાં ફરી આઘાત લાગ્યો. લોટો હરિરામની સામે ધરીને એણે કહ્યું, “મામા, હાથપગ ઘોઈને આજ અહીં જ જમી લ્યો ! તમને મોડું થઈ ગયું છે.”

હરિરામે હસીને કહ્યું, “મોડું તો કાંઈ નથી થયું. બેટા, ઘેર જઈને જમીશ.”

આ બધું સાંભળવા છતાં પણ માને મૌન જ રહેલી
 દેખીને કિશોરી જાણે ગુસ્સાથી બળ વાપરીને મામાને
 જમવા માટે ખેંચી ગઈ. છોકરીના આ વણમાગ્યા આદરથી
 હરિરામ મનમાં મનમાં ખુશી થયા. કિશોરીના વિવાહ
 સંબંધમાં તે જે કાંઈ કરી રહ્યા છે તેનું મૂલ્ય તે
 સમજી છે એ વસ્તુ એનાથી છૂપી ન રહી.

પાર્વતીને ત્યાં જઈ આવ્યા બાદ સોનાનો જીવ બહુ દુઃખી થઈ ગયો. ઘણી ઘણી ઇચ્છા હોવા છતાં તે તુરત જ કિશોરીને ત્યાં ન જઈ શકી. મા - દીકરી આ દિવસોમાં કેટલાં દુઃખી હશે એની કલ્પના એને હમેશ પીડિત બનાવતી રહી.

આ દરમિયાન જ કિશોરીની સગાઈ બીજી જગાએ થઈ જવાના સમાચાર સાંભળીને તે આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. તુરતાતુરત કિશોરીને મળવા માટે એ ચાલી નીકળી.

સોનાએ કિશોરીને પૂછ્યું, “ક્યાં છે કાકી?”

“સૂતાં છે.”

સોનાને આશ્ચર્ય થયું. કૌશલ્યા ગરમીના દિવસોમાં પણ ક્યારેક જ બપોરે સૂતી, તો આ ઠંડીમાં આમ બપોરે સૂતી છે એટલે જરૂર એની તબિયત ખરાબ હશે એમ એણે માન્યું ને પૂછ્યું, “શું તબિયત કંઈ ખરાબ છે?”

કિશોરીએ કહ્યું, “જિંઘે છે એટલે અત્યારે તો કાંઈક ઠીક હશે એમ લાગે છે, નહિ તો જાગતાં હોત તો એ અત્યારે ચુપચાપ એકલાં બેઠાં હોત. એમ બેસી રહેવા કરતાં ક્યારેક ક્યારેક મન મૂકીને રડી પડવું સારું.”

સોના ચૂપ થઈ ગઈ. થોડી વારે બોલી, “બેહટાની વાત નક્કી થઈ ગઈ ને મને કાંઈ બળરેય ન પડી!”

“જીજી! તમને કેવી રીતે બળર પડે? હજી પરમ દિવસે તો તમે આવેલાં, પછી એક ઘડીનો સમય પણ તમને ક્યાં મળ્યો છે કે અંડીં આવી શકે! તમે ગામમાં જ તો રહો છો. તમે સાંભળ્યું પણ હશે કે હવે સારા ઘરની વહુ-દીકરી સાથે વાત કરવા યોગ્ય હું નથી રહી.”

કહેતાં કહેતાં કિશોરીએ અભિમાનથી મોં ફેરવી

લીધું. સોનાએ તુરત હાથ લાંબા કરીને એને પોતાની
ઘોઠમાં લઈ લીધી. એક હાથથી એનું માથું ઊંચું
કરી એની આંખોમાં પોતાની આંખો પરાવીને એણે
કહ્યું, “ જેન, શું તું મને એવી નીચ સમજે છે કે
આવી વાત મિમાંથી કાઢે છે ? ”

સોનાના ખોળામાં માથું મૂકીને કિશોરી મૂંગી
મૂંગી આંસુ સારી રહી હતી. આટલા દિવસો પછી
આજ એને રડવાનો મોકો મળ્યો એ તે કેમ હાથથી
જવા દે ? એમ નહિ કે એની મા સામે એને એક-બે
વાર આંસુ આવી ગયાં નહોતાં, પરંતુ એવે વખતે
તો સારવા કરતાં રોકવા જ એને વધારે પડ્યાં હતાં.
એનાં જે આંસુઓ હૃદયના ઊંડાણમાં તળિયે હતાં તેને
શરમના કૂર પથ્થરે ત્યાં જ દાબી રાખ્યાં હતાં. આજે
એની સામે કોઈ રુકાવટ કે બંધન નહોતું. આજ એને
એ પણ ડર નહોતો કે દિલની કોઈ છૂપી વાત આ
આંસુ સાથે બહાર નીકળીને બીજાની સામે છતી થઈ
જશે. એણે પોતાનાં આંસુ રોકવાનો જરાયે પ્રયત્ન ન
કર્યો. એની સાથોસાથ સોનાનું હૃદય પણ ભરાઈ ગયું.
આંસુ સારતી ચુપચાપ એ કિશોરીના માથા પર પોતાના
હાથ ફેરવવા લાગી-બાણે ચુપચાપ આવી રીતે હાથ

ફેરવવા સિવાય બોલવાનું એની પાસે બીજું કંઈ પણ નથી.

પરંતુ આપણી પાસે કહેવાનું કંઈ ન હોય તોપણ કંઈ ને કંઈ આપણે કહેવું જ પડે છે. એટલે આંસુ-એની ભરતીમાં જ્યારે કુદરતી રીતે કંઈક ઓટ આવી ત્યારે સોનાએ પૂછ્યું, “દવેભાઈએ આ સંબંધ આટલો જલદી કેમ કરી નાખ્યો, બેન ?”

“ન કરે તો શું કરે, જીજી ? ગામલોકો જે જાતની ખરાબ વાતો ફેલાવી રહ્યા છે તેનાથી બચવાનો ઉપાય એમના પાસે એ સિવાય બીજો કયો હોતો ?”

સોનાએ કહ્યું, “પણ સાંભળ્યું છે કે એમના ચરિત્રમાં....”

કિશોરી સહન ન થઈ શકવાથી બોલી બેઠી, “સાંભળેલી વાત કંઈ ન કરશો, જીજી ! જે સાંભળેલી વાતનો વિશ્વાસ કરવા બેસશો તો આજે તમે મારો પડછાયો પણ ન લઈ શકો, અને જેનામાં તેના સર્વ ગુણોનો ભંડાર જ દેખી રહ્યાં છો તેમની અંદર પણ કોણ બાણે કેવી કેવી યુક્તિઓ છુપાઈ રહેલી દેખાશે. હું તો એટલું જાણું કે મા મને જેના હાથમાં સોંપી દેશે

બોદ

તેના ગુણદોષનો વિચાર હું નહિ કરું. એક બાબતથી જેણે ખોટી ટીકાઓને લીધે મને તરછોડી છે તેના તરફ તમે અસંતુષ્ટ છો અને બીજી બાબત જેણે એવી હલકી નિંદાઓ સામે પણ પોતાનું મસ્તક નમવા નથી દીધું એનામાં દોષ દેખો છો ! નહિ જીજી, હું એમનામાં કોઈ પ્રકારની શંકા નથી મૂકી શકતી. આ વાતને અંગે તમે મને કંઈ ન કહેશો. ”

સોના સ્તબ્ધ બની ગઈ. શોભારામ વગેરે પ્રત્યે કિશોરીનું આ કેવું અભિમાન ગણાય ! કોઈની નિંદા આ રીતે પણ થઈ શકે છે એ વાતનો આજે એણે પહેલી વાર જ અનુભવ કર્યો. હાય ! આવાં રત્નોને પણ લોકો ઠાકરે મારે છે ! એનાથી અભણુએ એક જિંદો નિસાસો નખાઈ ગયો અને ત્યાં ને ત્યાં તે બેસી રહી.

થોડી વાર પછી એ બોલી, “ લાગે છે કે કાકીના જીવને ઠીક નથી. ક્યાંક એની તબિયત વધારે ખરાબ ન થઈ જાય. ”

“ મને પણ એ જ બીક છે. પહેલાં તો વરચે વરચે ક્યારેક એ રહી પડતાં, અને એ રીતે પોતાનો અંદરનો ”

કોઇ કોઇ ને કોઇ પ્રકારે પ્રદટ કરીને . બીજા સાથે બોલતાં-ચાલતાં પણ હતાં, પરંતુ જે દિવસથી દવે મામાએ સંબંધ નક્કી કરી નાખ્યો છે તે દિવસથી બાણે એનામાં કાંઈ રહ્યું જ નથી. એકાંતમાં છાનાંમાનાં બેસી રહે છે. ક્યારેક કોઇ આવીને પાસે બેસે તો બીડીને ચાલ્યાં જાય છે. જે કાંટો એના હિલમાં પેસી ગયો હતો તે બહારથી તો નીકળી ગયો હોય એવું લાગે છે, પણ એની અણી તૂટીને અંદર જ રહી ગઈ જણાય છે કોણ બાણે ભગવાને શું ધાર્યું છે ! હાહ, તમે પણ આવી સ્થિતિમાં ક્યારેક ક્યારેક ખબર કાઢતાં રહેજો. રખે તમે પણ ક્યાંક ભૂલી જતાં !”

કિશોરીને જે વાતનો હર હતો તેવું જ બન્યું.

રાત્રે ખાટલા પર સૂતેલી મા પાસે જઈને કિશોરીએ કહ્યું, “ જિઠો મા, વાળુ કરી લો ”

વિહ્વળ કંઠે કૌશલ્યાએ ઉત્તર દીધો, “ બહુતરસ લાગી છે, બેટા ! ચાલ થે હુંક ખાઈ લઉં. ”

માના અવાજથી શંકિત બનીને કિશોરીએ એના માથા પર હાથ મૂક્યો. કપાળે હાથ મૂકતાં જ એકદમ

ગોઠ

તે ચોંકી ઊઠી, “અરે! તમને તો સખત તાવ આવ્યો છે મા! આવી સ્થિતિમાં કાંઈ દેવાથી નુકસાન તો નહિ થાય ને?”

“નુકસાન! તો જવા દે, પાણી જ લાવ, પી લઉં!”

પાણી પીવા માટે તે ખાટલા પરથી નીચે ઊતરવા લાગી. કિશોરીએ પોતાના હાથ આડા રાખી એને રોકતાં કહ્યું, “નીચે ન ઊતરો મા! આવી સ્થિતિમાં ખાટલામાં પાણી પીવામાં કાંઈ વાંધો નહિ.”

કિશોરીએ એ રાત મહામુશ્કેલીએ વિતાવી સવારમાં સૌથી પહેલું કામ એણે પડોશમાં રહેતા એક વૈદને બોલાવી લાવવાનું કર્યું. દૂરથી જ એને જોઈને કૌશલ્યા એકદમ પ્રસન્નતાથી જૂમ પાડી ઊઠી, “પધારો લાઈ! હું જાણતી જ હતી કે તમે આવશો.”

કિશોરીએ વૈદ સામે જોયું. વૈદે પણ કિશોરી સામે જોઈને એને ચૂપ રહેવા સંકેત કર્યો, પરંતુ વૈદના એ ઇશારાથી જ તે સમજી ગઈ કે સ્થિતિ ગંભીર છે. મા

પાસે જઇને એણે જોરથી કહ્યું, “મા, આ પૈદકાકા તમને જોવા આવ્યા છે.”

આટલા વખત સુધીમાં કદાચ કૌશલ્યાને પણ પોતાના જમની ખખર પડી ગઇ હતી. જરા સંકોચથી એક હાથથી એણે પોતાના માથા ઉપરનું વસ્ત્ર ઠીક કરી લીધું.

નાડી જોઇને અને બધી બીના જાણીને વૈદે કહ્યું, “હું એક દવાનું નામ લખી આપું છું, હરને મોકલીને દયારામને ત્યાંથી એ દવા મંગાવી લેજો. મારી પાસે એ રસ નથી ને એ રસ વિના કામ નહિ ચાલે.”

“એના ઘરની વસ્તુ હું નહિ ખાઉં.” કૌશલ્યા બોલી.

વૈદે આશ્ચર્યથી કહ્યું, “શા માટે? છોકરી અંગેના સંબંધ તો હવે એની સાથે રહ્યો નથી!”

કૌશલ્યાએ આ વાતનો કશો જવાબ ન આપ્યો. જરા વિચાર કરીને વૈદે ફરી વાર કહ્યું, “પૈસા લઇને તો એ કોઇને દવા દેતા નથી. ઠીક, હું બીજી દવા આપું છું, એનાથી પણ ઠાંઇક ઠીક થશે.”

પવન ન લાગે એમ દરદીને રાખવાની અને ઉકાળેલું પાણી ખીવામાં આપવાની સૂચના કરીને વૈદે ચાલ્યા ગયા.

હવા તો ચાલુ થઈ ગઈ પણ રોગ તો ધીમે ધીમે વધતો જ ગયો. સોના, કિશોરી અને હરિરામ રાતદિવસ તન તોડીને એની સેવા કરવા લાગ્યાં.

એક દિવસ સોનાએ હરિરામને કહ્યું, “ દહેલાઈ ! સંકટમોચન મહાવીરનો મોટો મહિમા છે. તમે સવારમાં ત્યાં જઈને પાઠ કરી આવવાનું રાખો ને સાંજે અમે ખંને દીવો કરી આવવાનું રાખશું. ”

આ વ્યવસ્થા થઈ પણ ગઈ.

લગ્નને તો હજી વાર છે, પરંતુ એની તૈયારીઓ તો ક્યારની ઘરમાં શરૂ થઈ ગઈ છે. કામકાજની આ ધમાલમાં કોઈને કુરસદ નથી—કુરસદ છે માત્ર એને, જેને માટે આ બધી ધમાલ થઈ રહી છે. શોભારામ પોતાનો ઘણોખરો સમય ખેતરના પેલા બીજની જેમ એકાંતમાં જ વિતાવે છે, જેને લઈને ખેડૂત, ખેતરની માટી અને અનુકૂળ ઋતુનાં પવન અને પાણીને એક ક્ષણનો પણ વિરામ નથી મળતો.

સંધ્યા સમયે શોભારામને દિનભરનું પોતાનું જીવન અતિ કંટાળયુક્ત લાગ્યું. એને લાગ્યું, જે મશિન વિના એન્જિન-ઘરની કોઈ કિંમત નથી એ મશિન તો બંધ

પડ્યું છે અને એન્જિન ધડ ધડ અવાજ કરીને કાનના પડદા ચીરી નાખે છે. આજે ઘણા દિવસ બાદ બહાર ફરવા ગયા વિના તે ન રહી શક્યો.

ગામની બહાર લીલાં હરિયાળાં ખેતરોમાં અનેક નાની નાની પવનની લહરીઓ પ્રસરાવતો વસંતનો વાયુ ક્રીડા કરો રહ્યો હતો. ચાલતાં ચાલતાં એકાએક પવનની એક નાની એવી લહરીએ શોભારામના અંતરમાં છુપાયેલા કોણુ બાણે કયા આનંદની કળી ખીલવી દીધી કે એના આખા દેહમાં એકાએક ઝણઝણાટી વ્યાપી ગઈ. એક આજના જ દિવસની નહિ, કોણુ બાણે કેટકેટલાય દિવસોની અને કેવી કેવી જાતની અરુચિ અને ગદાનિ એક ક્ષણમાં જ બાણે ઊડી ગઈ !

આ જ ઉલ્લાસમાં તે પાછો ચાલ્યો આવતો હતો ત્યાં થોડે દૂરથી સંકટમોચનના મંદિર સામે સંધ્યાની ઘેરી છાયામાં તેણે બે સ્ત્રીઓને વાતો કરતી દેખી. થોડે વધારે નજીક પહોંચી પોતાની ગતિ ધીમી કરીને એણે સોના અને કિશોરીને ઓળખ્યાં. બહુ જ નાન-પણમાં જ્યારે કિશોરી લાકડાની પાટી ને માટીની પેન હાથમાં લઈને પાઠશાળામાં ભણવા જતી હતી ત્યારથી શોભારામ એને ઓળખતો અને જોયા કરતો. પરંતુ

એ વખતે કિશોરીમાં કાંઈ અપૂર્વતા જોવાની એને દષ્ટિ નહોતી. ત્યારબાદ જ્યારે બંનેની સગાઈ થઈ ત્યારે પણ ક્યારેક ક્યારેક એ એની નજરે પડતી, પરંતુ એ વખતે પણ એને તેનામાં કાંઈ નવીનતા નહોતી દેખાઈ. હમણાં બે-એક વરસથી જ્યારે કિશોરી સામે મળી જતી અને પોતાનું શરમાળ મુખ બીજી બાજુ ફેરવી લઈ પોતાનાં વસ્ત્રોમાં છુપાવી એકદમ સામેથી નાસી જતી ત્યારે અવશ્ય એને કંઈક કુતૂહલ થતું હતું. આજે પહેલી વાર જ એણે તેના પર એક જિજ્ઞાસા-પૂર્ણ દષ્ટિ કરી. કિશોરીએ પણ આ જ વખતે તેના તરફ જોયું, પરંતુ એનું ધ્યાન બીજી તરફ હતું એટલે કદાચ એ જાણી પણ નહિ શકી હોય કે એણે શું જોયું. શોભારામ તરફથી સહજ રીતે જ તેણે પોતાની નજર ફેરવી લીધી ને સોના સાથે પહેલાંની માફક સ્વાભાવિક રીતે જ વાતે વળગી. શોભારામને આ બહુ અનુચિત લાગ્યું, તોપણ તેણે અજાણતાં પોતાનો સ્વાભાવિક સંકેત છોડીને ફરી તેના તરફ એક દષ્ટિ કરી ને એણે જોયું કે હજી પણ કોઈ પણ કારણસર એના મોં પર વિષાદની ઘેરી છાયા છવાયેલી છે છતાં ઝીણા વસ્ત્રમાંથી દેખાતા એના દેહનું સ્વાભાવિક લાલિત્ય બમણું આકર્ષક બન્યું છે. એ વખતે જો કોઈ એને એ વાત ખાતરીપૂર્વક કહેત કે આ વિષાદ

એની સગાઈ તૂટી જવાને કારણે જ છે તો તેના આનંદની સીમા જ ન રહેત. પરંતુ એને દેખાયું કે આ તો કાંઈક બીજું જ વાત છે. તે વાત જાણવા માટે એના મનમાં કંઈક કંઈક થવા લાગ્યું. જ્યારે એ લોકો સાથેના બધા જ સંબંધ પૂરા થઈ ગયો છે ત્યારે આવી ઉત્કંઠાની જરૂર જ શી છે તે વાત એ પોતે જ ન સમજી શક્યો. મંદિરના ઓટલાનીચે આસ્તેથી જોડા ઉતારીને તે મંદિરમાં ચાલ્યો ગયો.

થોડીક વાર અંદર અંદર વાત કરીને કિશોરી આલી ગઈ તે મંદિરમાં પહેલાં જ જઈ આવી હતી અને સોના પાછળથી મંદિરના ઓટલાનાં પગથિયાં ચડી.

‘શોભારામ મૂંગો મૂંગો ઊભો રહીને કાંઈક વિચારી રહ્યો હતો. પગરવ સાંભળીને એકદમ એ દેવમૂર્તિ સામે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

અંદર આવીને સોનાએ જરા કડકાઈથી કહ્યું,
“શોભુભાઈ, ભગવાનમાં તમને શ્રદ્ધા વળી ક્યારથી આવી ગઈ? હું તો બરાબર જોતી આવું છું કે તમે રોજ પટાપટ કરતા અહીંથી પસાર થઈ જાવ છો, મંદિર તરફ તો કદી જોતા પણ નથી.”

શોભારામ ગુસ્સે ન થઈ શક્યો. એ બોલ્યો, “કેમ, શું એમાં કાંઈ વાંધો છે, જીજી?”

સોનાએ તીણા સ્વરે કહ્યું, “વાંધો ન હોય તો પણ બે માણસની વાત આમ લપાઈ-છુપાઈને સાંભળવી એ શું સારી વાત છે?”

શોભારામે પણ એ રીતે જ જવાબ આપ્યો, “તમે તો નકામાં ઝઘડો છો. શું તમે કોઈને દર્શન કરવા માટે મંદિરમાં પણ નહિ આવવા દો? હું તો તમારી સાથે કાંઈ વાત કરવા નથી માગતો.”

“મારી સાથે શા માટે કરો? તમે તો સંતાઈને એ સાંભળશો કે અમે બીજાનો સર્વનાશ કેટલી હદે કરી નાખ્યો, વાહ!”

“ઠીક, એમ તો એમ!” કહીને શોભારામ ક્રોધા-યમાન થઈને મંદિર બહાર નીકળી ગયો.

રસ્તા પર એકલા ચાલતાં ચાલતાં તે થોડી વારમાં જ શાંત પડી ગયો. એને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે પોતે નકામે જ ઝઘડી પડ્યો. જો શાંત રહ્યો હોત તો કાંઈ બગડી ન જત.

ચાલતાં ચાલતાં અચાનક એને સાંભર્યું કે ક્યાંક

સોના પોતાના ઘેર ન પહોંચી જાય અને આજની વાતમાં મીઠું-મરચું ભભરાવીને ત્યાં એ સોની સામે ખુદલી ન પાડે! છી: છી:; તો કેટલી શરમની વાત થાય! તે ફરી પાછો ગામ બહાર નીકળી ખેતરોમાં અહીંતહીં ફરવા લાગ્યો. એ કલાક બાદ ધડકતા હૃદયે એણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે પણ કામકાજની ધમાલ તો ચાલુ જ હતી. એને જોઈને ત્યાં બેઠેલાં માણસોના ચહેરા પર ખાસ કાંઈ ફેરફાર ન દેખાયો. દયારામ થોડાક ખેડૂતો સાથે તાજા ધીની વ્યવસ્થા માટે વાતો કરી રહ્યા હતા. એમણે તો એની તરફ જોયું સુધ્ધાં નહિ. એ જોઈને એને સંતોષ થયો કે સોના સાથે ઝઘડો થયાના સમાચાર અહીં સુધી પહોંચ્યા નથી. હવે તે ઘરમાં ગયો પરંતુ ત્યાંના કરતાં એને બહારનો જ ડર વિશેષ હતો. વિશ્વવિદ્યાલયની ઉચ્ચ પરીક્ષા પસાર કરી ચૂકનાર વિદ્યાર્થીને માટે પ્રવેશક પરીક્ષાના પ્રશ્નોમાં અમુક અંશે અસફળતા મળે તોપણ એ મોટી લજ્જાની વાત નથી હોતી.

આટલું થઈ ગયા પછી એને પોતા પર હસવું આવ્યું કે એમાં એને આટલી ડરવા જેવી શી વાત હતી! જો સોના ખરેખર એવું જ કંઈક કરવા માટે અહીં આવી ચડે તો હું પણ કાંઈક કહી શકું તેમ.

હતો. શું તે કોઈને મંદિરમાં દર્શન કરવા માટે પણ નહિ જવા દે? હું કાલ ફરી એ જ સમયે મંદિરે જઈશ, રોકે તો ખરી ! ”

પાસે જઈને એણે પાર્વતીને આમ કહ્યું-જાણે એ એને કલાકોથી જૂમ પાડતો ન હોય, “લાલી? મને તો સખત ભૂખ લાગી છે ને તમે સાંભળતાં પણ નથી.”

પાર્વતીએ એના તરફ મોં ફેરવીને આશ્ચર્ય સાથે સ્નેહભર્યા અવાજે કહ્યું, “લ્યો સાંભજો! ભૂખ લાગી છે એમ તમે મને ક્યારે કહ્યું ? ”

શોભારામ બોલ્યો, “હું પોતે જો દોડ્યો ન આવું તો તો તમને યાદ પણ શાનું આવે ? ”

બોલીને એણે પાછા ફરવાનો ઢાંગ કર્યો. પાર્વતી ગભરાઈને બોલી ઊઠી, “ભલા રહો ભાઈ! હાથ ધોઈને આ આવી.”

ડાકું ધુણાવીને શોભારામે હુકમ કર્યો, “નહિ લાલી ! હાથ ધોવાની કંઈ જરૂર નથી, એમ ને એમ જ ચાલો, બહુ જ ભૂખ લાગી છે.”

આ રીતે જાણે “શુદ્ધ કલાકાર”ની જેમ વાતો કરવા ખાતર જ વાતો કરીને થોડા સમય માટે તે બીબ્બું કાંઈક ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

તે રાત્રે પથારીમાં પડ્યા છતાં મોઢે સુધી શોભારામને
 બાંધ ન આવી. રહી રહીને કિશોરીનું મોં એની નજરે
 તરવરવા લાગ્યું. પહેલાં તો તે એને જોઈને ભાગી
 જતી હતી. આજ મંદિરની પાસે એવું ૩૬ વર્તન
 રાખીને એટલી મજબૂત બનીને એ બિભી રહી હતી કે
 પોતાના સ્થાન પરથી ખસવાનું નામ સુદ્ધાં નહોતી
 લેતી. તેને થયું કે હવે જ્યારે સગાઈ તૂટીને બીજી
 જગાએ સગાઈ લગભગ થઈ ગયા જેવું જ છે ત્યારે
 બીજા કોઈને વિષે વિચાર કરવો પણ બહુ ખરાબ
 ગણાય. હવે એની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ
 પણ શાનો? પરંતુ શું સગાઈ તૂટી જવાનું જ દુઃખ

એને હતું ? એ દુઃખ એને શા માટે ન થાય ? થવું જ જોઈએ. ક્યાંક કોઈ જેવા તેવાને ઘેર જઈ પડશે તો તો ઘંટી પીસી પીસીને દમ નીકળી જશે.

મંદિર આગળ કિશોરીએ આજે તેની તરફ નજર સુઢાં ન કરી. આ વાતનો બદલો લેવા માટે એણે કંઈક વિચાર કર્યો, પરંતુ વિચારતાં વિચારતાં જ એના હૃદયમાં ધુજારી જેવો ઝણઝણાટ વ્યાપી ગયો. તે ફરીને વિચારવા લાગ્યો : બનવાજોગ છે, તેના પર બીજું કોઈ સંકટ આવી પડ્યું હોય. કેટલાક દિવસોથી એની ગ્રહદશા સારી નથી. પહેલાં પિતાનું મૃત્યુ, પછી ઘરમાં ચોરી, અને હવે આ. દુઃખના દેવ જે દ્રારેથી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે તેમાં યઈને તેમના અનુયાયીઓનું ટોળું પણ હમેશા આવ્યે જાય છે અને તેમના કરતાં પણ વધુ કૂર તેઓ થઈ શકે છે. હવે એના આ વર્તમાન દુઃખની વાત પોતે કેવી રીતે જાણી શકે ? એની મેળે જ ખબર પડી જાય તો જુદી વાત, પણ તે પોતે તો કોઈને ન પૂછી શકે પોતાની આ અસહાયતાથી એનો જીવ અંદર ને અંદર ગભરાવા લાગ્યો.

તેના ખાટલાથી થોડે દૂર નીચે શેતરંજી પર વંસો લૂગરાંના પોટલાની જેમ પડ્યો પડ્યો નસકોરાં ઘસડી

ગોદ

રહ્યો હતો. થોડા વિચાર પછી શોભારામે ખૂબ મારી,
“વંસા ! વંસા !” પરંતુ વંસાને માટે તો કુંભકર્ણ
પર સામાન્ય વાંદરાની લાતો જેવીય આ ખૂબો નહોતી.
એના સાદનો ઉત્તર જાણુના ઓરડામાંથી આવ્યો,
“શું છે શોભુ ?”

મનમાં ને મનમાં શરમાઈને શોભારામે જવાબ
આપ્યો, “કાંઈ નહિ, દાદા !”

દયારામે ત્યાંથી જ ફરી વાર કહ્યું, “હા, ત્યાં કાંઈ
નથી, મેં ઊઠીને તપાસ કરી. એ તો માળી પર ઉંદરડા
ખખડાટ કરે છે.”

હાયરે ! જે વખતે પોતે ખીજના દુઃખનો વિચાર
કરતો કરતો મરી રહ્યો છે ત્યારે દાદાને ચોરોના જ
વિચારો આવે છે ! અત્યાર સુધી તે વંસાના ઊંઘણશો-
પણાને ધિક્કારી રહ્યો હતો, અત્યારે એને આ જાગૃતિ
પર ગુસ્સો આવ્યા વિના ન રહ્યો-આવી જાગૃતિ કરતાં
નિદ્રા જ સારી !

રાત્રીની નિસ્તબ્ધતા ફરી છવાઈ ગઈ.

ખીજે દિવસે કિશોરીના સંબંધમાં કાંઈક જાણવા
માટે આખો દિવસ તેનો જીવ તડપતો રહ્યો. સાંજે

બરોબર ગઇકાલને સમયે જ તે ફરીને ઘેરથી ફરવા જવા નીકળ્યો.

અહીંતહીં ફરીને જ્યારે તે મંદિરની સામે આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં ન તો કિશોરી હતી કે ન સોના. એણે માની લીધું હતું કે તેઓ બંને હુમેશ મંદિરે આવ્યા કરે છે. આ સમયે તેઓને ત્યાં ન જોઈને તેનો મિલ્લજ પેલા દારોગાની જેમ બગડો ઊઠ્યો, જે પોતાના તાબાના ગામમાં પહેલેથી સમાચાર મોકલાવે છતાં મુખી-તલાટી વગેરે સ્વાગત માટે તૈયાર નથી બિભા હોતા. આજ એને આપણા લોકોમાં નિયમિતતા ન હોવાની દેવ બહુ ખટકી. જે કામ કરવાનું છે એને બરાબર વખતે જ કરવું જોઈએ. એ શું કે કલાક-બે કલાક આમતેમ થઇ જાય તેની આપણને કાંઈ કિંમત જ ન હોય !

તે ઘેર પાછો ફરવાનો હતો ત્યાં એકાએક એને યાદ આવ્યું કે એણે દેવદર્શન તો કર્યાં જ નહિ. જલ્દી મંદિરમાં જઈને દેવતાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને તેણે સ્તવન-પાઠનો આરંભ કરી દીધો.

લાગે છે કે સંકટમોચને એની પ્રાર્થના ચાર આની

જેટલી જ સાંભળી. થોડા વખત પછી સોનાએ બારણામાં પગ મૂક્યો, કિશોરી એની સાથે નહોતી. પરંતુ અર્થ-શાસ્ત્રમાં ચાર આનાની કિંમત પણ કાંઈ ઓછી નથી. શોભારામનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થઈ ગયો.

દેવતાના ચરણોમાં માથું નમાવીને સોનાએ જ્યારે પોતાની પ્રાર્થના પૂરી કરી ત્યારે શોભારામ પણ પોતાની પુણ્ય-ક્રિયા પૂર્ણ કરીને બોલ્યો, “જીજી, કાલે તમે નકામાં ગુસ્સે થઈ ગયાં હતાં. જો મારાથી કંઈ ભૂલ થઈ જાય તોપણ તમારે એનું માફું ન લગાડવું જોઈએ, અને કાલે તો એવી કોઈ વાત પણ નહોતી.”

સોનાને પણ કાલે લાગેલું કે દેવ સામે મારે શાંત જ રહેવું જોઈએ. આજ શોભારામને એકલો પ્રભુ-પ્રાર્થના કરતો જોઈને તે એના ઉપર કાંઈક ખુશ પણ થઈ ગઈ હતી. એ બોલી, “તમને લોકોને જોઈને કોણ જાણે હમણાં હમણાં મને ગુસ્સો કેમ આવી જાય છે! પરંતુ લગવાન જાણે છે કે કાલના મારા વર્તન માટે મારા મનમાં કંઈ ઓછો સંતાપ નથી થયો.”

સોનાની વાતમાં તેના સાફ દિલનું પ્રતિબિંબ જોઈને શોભારામનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું. તે બોલી

બિંચો, “જીજી, તમારા રહેવા-કરવામાં કાંઈ માફું
ઓછું જ લગાડવાનું હોય! પરંતુ તમે મારાથી મોટાં
છો, પૂજ્ય છો, તમે આ રીતે નારાજ રહો તો આપણું
કામ કેમ ચાલશે? તમે જ વિચારો, જે વાત તમારા
હિલમાં આટલી ખટકી રહી છે તેમાં હું શું કરી શકું
તેમ હતો?”

સોનાએ કહ્યું, “હું સમજું છું કે તું કાંઈ ન કરી
શકે, પરંતુ તારી ભાભી અને દાદા તો ખધું જ કરી
શકે તેમ હતાં. હું માનતી હતી કે પાર્વતીભાભી....”

શોભારામે વાત વચ્ચેથી જ અટકાવીને કહ્યું,
“ભાભીનું નામ તમે વચ્ચે નકામું જ લાવો છો જીજી,
બેટલાં હું એમને ઓળખું છું એટલાં તમે એને
નથી ઓળખતાં. કાલ કાંઈક જુદી વાત બની હશે એને
હીંધે તમારો જીવ ઠેકાણે નહોતો.”

શોભારામની વાતમાં પાર્વતીની જે પ્રશંસા થતી
હતી તે સોનાને ન ગમી, તોપણ તેણે આ વાત ટાળીને
કહ્યું, “સંભવ છે કે કાલ મારો જીવ ઠેકાણે નહિ હોય.
કાલે કૌસાકાકીની તબિયત જરા વધારે બગડી ગઈ હતી.
આખી રાત અમે કોઈ સૂઈ નહોતાં શક્યાં.”

શોભારામે અકિત થઇને પૂછ્યું, “ શું તે માંદાં છે ? ”

“ તમને ખબર નથી, એમને તો ઘણી લાંઘણુ પણ થઇ છે ? ભાન તો ખરાબર છે પણ નહિ, ઉધરસ ને કફને લીધે શ્વાસ લેવાનું પણ મુશ્કેલ બન્યું છે. ”

“ તો શરદી તો નથી લાગી ગઇ ને ? ”

સોનાએ સૂકું હાસ્ય કરીને કહ્યું, “ શરદી તો શું હોય, ભાઈ ! એને તો આઘાત લાગી ગયો છે. તેમને માટે તો મૃત્યુ જ મંગલમય છે. ”

શોભારામ ચૂપ રહી ગયો. એક ક્ષણ પછી કાંઈક વિચારીને એ બોલ્યો, “ મારે ત્યાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલો અબ્રકરસ છે. આવી બીમારીમાં તે બહુ જ ફાયદો કરે છે, તમે કહો તો હું એ લઈ આવું. ”

સોનાએ હાલું, “ તમારી દવાને એ અડશે ખરી ? ” શોભારામે ખિન્નતાથી જવાબ આપ્યો, “ કેમ જી ! શું દવાને બહાને હું એમને ઝેર ખવડાવી દઇશ ? ”

સ્નેહથી એક હળવી ટપલી લગાવીને સોના બોલી, “ કેવો પાગલ છે તું ભાઈ ! ઝેર આપવાની વાત તો મેં કરી નથી, તમે લોકોએ બધો સંબંધ તોડી નાખ્યો

છે પરંતુ એ તો એક વાર છોકરીનું વાગ્દાન તમારે ત્યાં કરી ચૂક્યાં છે, પછી છોકરાવાળાના ઘરની એક ચીજ પણ એ કેવી રીતે લઇ શકે ? ”

શેલારામ અવાક થઇ ગયો. છોકરાવાળાને ત્યાંની કોઇ પણ ચીજ ન ખાવા-પીવાનો નિયમ એને ગિલકુલ ગમતો નહોતો અને એટલે આ સાર વિનાની લાવના વિરુદ્ધ તેણે એકાદ વાર કોઇ સાથે વાદવિવાદ પણ કરેલો, પરંતુ આ વખતે એ લાવનાની મહત્તા સામે તેનું મસ્તક નમી પડ્યું.

સોનાને જવા માટે તૈયાર થતી જોઇને તેણે કહ્યું, “પણ જ્યારે એમની માંદગી આટલી હદે પહોંચી ગઇ છે તો દવા તો કોઇ ઉપાયે દેવી જ જોઇએ. તમે કહો છો કે એ લાનમાં નથી. મારે ત્યાંથી લાવી દઉં એ અબ્બકરસ તમે જ એમને આપી દો. એમને શી ખખર પડવાની હતી કે ક્યાંથી આવ્યું છે એ ? ”

સોનાએ પોતાની જાલ કચરીને કહ્યું, “રામ ! રામ ! મારાથી એવું કેમ થઇ શકે ? હું પોતે એ વાતને માનું છું. અને લાઇ, તું, તારા દાદા અને તારી લાલ્લી-બધાં બહુ ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં છે. આવી

વાત તારી જેવાના મોંએથી નીકળી કેમ કરીને ? તારે મન આવું અસત્યાચરણ કરવામાં કંઈ ખોટું નહિ હોય ! ”

કહેતાં કહેતાં તે પોતે અટકી ગઈ. મંદિર જેવી પવિત્ર જગાએ ઊભી રહીને તે કોઈના ઉપર કશો આક્ષેપ કરવા નહોતી માગતી. પોતાનું કહેવાનું એણે ઠીક સમજાય તેમ કરીથી કહ્યું, “ ભાઈ, તને ખબર નથી. વૈદકાકાએ તો પહેલાં જ તમારે ત્યાંથી દવા મંગાવી લેવા સૂચવેલું. કૌસાકાકીએ તો એ દવા લેવાની એ જ વખતે ના પાડી દીધી હતી. તે દિવસે એમને કાંઈક કાંઈક ભાન હતું. હજી પણ બેહોશ સ્થિતિમાં ક્યારેક ક્યારેક દવા જોઈને હાથથી એ આંધી હડ-સેલી નાખે છે ને કહે છે, “હું એ લોકોના ઘરની દવા નહિ ખાઉં.” એક દિવસ તો દવા પી લીધા પછી ક્યાંય સુધી એણે રડ્યા કર્યું ને કહ્યું, “ તમે મને આ કેના ઘરની દવા પિવડાવી દીધી ? ” આ બેહોશીમાં પણ તે તને નથી ભૂલતી. કોઈને આવેલ જોઈને ક્યારેક ક્યારેક એ કહેવા માંડે છે, “ આવો ભાઈ, આવો ! હું જાણતી જ હતી કે તમે આવશો. મારા પુત્ર તો રાજા છે, તે મને ઓછા છોડી શકે એમ હતા ! ” આવી તો કેટલીય વાતો છે ભાઈ, જે સાંભળી-

ને દિલ ભરાઈ જાય છે.”

વાત સાંભળતાં શોભારામની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં પણ એણે કોઈ પણ ઉપાયે એ રોકી રાખ્યાં. સોના કહેવા લાગી, “ખીચારી કિશોરી પણ બહુ ગભરાઈ રહી છે. અને આવામાં ગભરાઈ ન જાય તો ખીન્નું શું થાય ? હમણું હમણું એ મા-દીકરી પર ભગવાનનો કોપ છે. પણ મને લાગે છે કે એમના પર જે કોપ છે તે તો છે જ પણ તમારા લોકો પર તો તેમનાથી પણ વિશેષ છે. કિશોરી જેવી લક્ષ્મી તો રાજાઓના મહેલમાં પણ દુર્લભ છે. એ તમારા ઘરની વહુ બનત તો ઘર ખરેખર સ્વર્ગ બની જાય. તુચ્છ ધનના લોભમાં, જૂઠા લોકાપવાદના બહાના તળે, તમે સાક્ષાત લક્ષ્મીને ઠોકરે મારી છે. હવે તો તે જે ગંજેરીના હાથમાં પડવાની છે ત્યાં કોણ જાણે એનું શું થશે ! ભગવાન સૌ સારાં વાનાં કરે, ખીન્નું શું ?

શોભારામનું મોં ફિક્કડું પડી ગયું. સોના આલી ગઈ અને તે થોડીક ક્ષણ ત્યાં જ અવાડ અને જડવત બિલો રહ્યો.

શોભારામના દિલમાં શૂન્યતા છવાઈ ગઈ હતી એટલે જ્યારે ઘેર પાછા આવીને એણે દીવાનખાનું ખાલી જોયું અને દાદા ગામમાં ક્યાંક ગયા છે તે જાણ્યું ત્યારે તેણે જાણે કોઈ મહાન સંકટમાંથી છુટકારો મેળવ્યો હોય એવો ઊંડો શ્વાસ લીધો. મૂંગો મૂંગો બેસીને મનમાં ને મનમાં તે સોના સાથેની વાતો યાદ કરવા લાગ્યો. સોનાએ કહ્યું હતું કે તમારા પર ભગવાનનો કેપ છે, ત્યારે એના હૃદયની ગતિ એક ક્ષણ માટે જાણે અટકી ગઈ અને એ વખતે મંદિરમાં જે નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ હતી તે યાદ આવતાં એ વાતમાં તેને દેવતાની મૌન સંમતિ લાગી અને એનું હૃદય દુઃખી

થવા લાગ્યું. ભગવાનના આ કોપે ચારેબાજુથી સકંજામાં લઇને સાણસો બનાવ્યો છે તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ હશે તો ચોક્કસ, પરંતુ એ કેવી રીતે મેળવી શકાય ? ખૂબ ખૂબ વિચારવા છતાં તે કંઈ સમજી ન શક્યો. કિશોરીની મૂર્તિ એના મનમાં ફરી વાર પ્રકટ થઈ. જેની કદપનાથી જ આટલું સુખ મળે છે, તો જો વાસ્તવમાં એ આ ઘરમાં આવે તો ખરેખર પોતાના ઘરમાં સ્વર્ગ ખડું થાય. એને લાગ્યું કે આ વાત એના દિલમાં ઘણા વખતથી કોતરાયલી હતી. સોનાની વાતે તેની સામે દર્પણ રાખીને આજે તેને એ વસ્તુ ચિરંતન સત્યની જેમ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. શું આ લક્ષ્મી ખરેખર કોઈ નીચના હાથમાં જઈ રહી છે ? એકાએક એનો ચહેરો કઠોર થઈ ગયો. જો એવું થશે તો એના પર એ બમણો અત્યાચાર થશે. આ અત્યાચારની અનહદ શરમને તે પોતાના નાનકડા હૃદયમાં કંઈ જગાએ છુપાવી શકશે-વારંવાર આ જ વાત એના દિલમાં રમવા લાગી.

“ભાઈ, તમે અહીં બેઠા છો ?”

શોભારામ ચોંકી ગયો. સામે વંસો ઊભો હતો. જાણે પોતે ચોરી કરતો પકડાઈ ગયો હોય એવી એને

શરમ લાગી. હાય રે! માનવનો માનવ પર આટલો ત્રાસ કે તે કોઈને ઘડીભર જાંપીને બેસવા દેવા પણ નથી ઇચ્છતા? મનના લાવને રોકીને એણે કહ્યું, “ફરીને હજી હમણાં જ આવ્યો. વાળુને તો વાર છે. લાભી કામમાં હશે.”

વંસાએ કહ્યું, “કાકીને ચક્કર આવી ગયાં હતાં એટલે આજે કામ તો જરા વહેલું બંધ થઈ ગયું છે. હું બે વાર જોઈ ગયો. મને શી બખર કે તમે અહીં એટલા બેઠા હશે!”

શોભારામ એકાએક ઊભો થઈ ગયો ને ગુસ્સામાં આવીને બોલવા લાગ્યો, “બહુ સારું થયું! ચક્કર ન આવે તો બીજું શું થાય! મેં વીસ વાર કહ્યું હશે કે તમે નબળાં છો, આટલી મહેનત ન કર્યા કરો, કામ બધું થઈ રહેશે, કાંઈ પડયું નહિ રહે; પણ કોઈ મારું સાંભળે તો ને? હું તો આ સંબંધમાં આજે પૂજો જ મૂકી દેવાનો છું.”

અંદર જઈને પાર્વતીને સ્વાભાવિક રીતે વાતચીત કરતી જોઈ એના જીવને શાંતિ વળી. તેને આવેલો જોઈને પાર્વતીએ કહ્યું, “વાળુ કરી લો, લાઈ! બહુ

મોડું થઈ ગયું છે.”

શોભારામે બેઠરકારીથી જ જવાબ આપી દીધો,
“મને ભૂખ નથી.”

પાર્વતીને માટે શોભારામને ભૂખ ન લાગવી એ જ સૌથી મોટો અપરાધ હતો. તેણે શંકિત બનીને પૂછ્યું, “કેમ, તબિયત કાંઈ ખરાબ છે ?”

શોભારામે પોતાના હોઠ પર હાસ્ય ન આવવા દેવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું, “હા, આજે મને ચક્કર આવી ગયાં હતાં.”

પાર્વતીને એની ખરાબ તબિયતે પણ હસતી જોઈને એને વગી ક્રોધ આવી ગયો, તોપણ પોતાને સંભાળી લઈને એ બોલ્યો, “નહિ લાભી, હસવાની વાત નથી. તમને આટલું બધું કામ કરતાં જોઈને મારો જીવ બગી જાય છે. હું વાળુ ન કરું એમ તો કંઈ રીતે બની શકે ! પણ આજ હું તમારા હાથનું પીરસેલું નહિ ખાઉં, નહિ તો તમે માનવાનાં નથી.”

પાર્વતીએ સમજાવતી હોય એવા અવાજે કહ્યું, “કામ તો કરવું જ પડે ને લાઈ ! સ્ત્રીઓનું કામ સ્ત્રીઓ નહિ કરે તો બીજું કોણ કરવા આવવાનું હતું ?”

શોભારામ નિર્દય ન્યાયાધીશની જેમ કઠોરતાથી

બોદ

બોલ્યો, “બસ, મેં કહી દીધું છે, તમે આટલું બધું કામ નહિ કરી શકો. જો તમે નહિ જ માનો તો આપણને નહિ બને!”

અત્યાર સુધી પાર્વતીના મોં પર એક પ્રકારની શુષ્કતા છવાયેલી હતી. દીવાના આછા અજવાળામાં શેભારામ તે જોઈ નહોતો શક્યો. એની આ વાતે તેનું મોં સ્નેહની મધુરતાથી ફરીથી ભરી દીધું. હસીને તેણે કહ્યું, “એમ તો હું નહિ થવા દઉં, ભાઈ!”

શેભારામને ભાન આવ્યું. આજ જ્યારે એના વિવાહની તૈયારી આટલા જોરશોરથી ચાલી રહી છે ત્યારે અણબનાવની આ વાત સાંભળીને બીજા માણસો શું કહેશે એ વિચારે તે પોતે જ સંકોચ પામીને બેસી રહ્યો. પોતાની અસાવધતાની રીસ એણે પાર્વતી પર ઉતારી. એ એકદમ બોલી ઊઠ્યો, “ભાભી! સાફ કેમ નથી કહી દેતાં કે આજ વાળુ કરવા દેવામાં નહિ આવે! તો હું જઈને મારે કામે લાગું.”

ખાઈ-પી લીધા પછી શેભારામે કહ્યું, “મને વાળુ કરાવવા પાછળ તમારા કામનો ઘણો સમય બગડ્યો છે, હવે જાવ અને તમારું કામ સંભાળો.”

આઠ દસ ગૂણુ ઘડંની પડી છે એ બધી વીણી-ઝાટકી નાખો અને હુમણું જ ઘંટીએ બેસી જશો તો સવાર સુધીમાં દળી નાખશો !”

પાર્વતીએ ખિન્નતાથી કહ્યું, “ હા ભાઈ, દળી નાખીશ ! ”

શોભારામ સમજતો હતો કે ભાભી મારી વાત સાંભળીને હસશે. એનો આ ટૂંકો જવાબ એને ન ગર્યો. એણે ધ્યાનપૂર્વક પાર્વતીના મોં તરફ જોયું. ત્યાં એક પ્રકારની દુઃખદ ખિન્નતા જોઈને તેનું મન દુભાઈ ગયું. એને એ સમજતાં વાર ન લાગી કે પોતાને ખવડાવવા-પિવડાવવા માટે જ ભાભીએ આટલી તૈયારી દેખાડી હતી, બાકી એના શરીરે તો પહેલેથી જ ના પાડી દીધી હતી. તે તુરત જ નમ્ર બનીને બોલી ઊઠ્યો, “ સાચોસાચ આજે તમારી તબિયત સારી નથી જણાતી. ચાલો ભાભી, બેસીને થોડી વાર આપણે વાતચીત કરીએ. ”

વંસો પાસે જ ઊભો હતો. તે વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો, “ વાતચીત કરવાથી તો કાકીને ચક્કર આવ્યાં હતાં, તમે એને આરામ કરવા દો, ભાઈ ! ”

શોભારામે પાર્વતી તરફ જોયું. એને શાંત જોઈને તે સમજી ગયો કે ચોક્કસ કોઈ વાતે ભાલીનું મન રોકી લીધું છે. શંકાથી એનો જીવ બેચેન બની ગયો. અંદર ચોરડામાં જઈને બેઠા પછી પણ થોડી વાર સુધી તે કાંઈ વાત ન કરી શક્યો. જરા આમ તેમ કરીને એણે કહ્યું, “ત્યારે હવે બાઉ જ, તમારે આરામ કરવો જોઈએ.”

પાર્વતીએ કહ્યું, “સારું ભાઈ ! તમે પણ આરામ કરો.”

બાણે કે એના હક્કની જગા કોઈ ખૂંચવી લેવા ન માગતું હોય એમ શોભારામ એકાએક લડકીને બેસી ગયો. બેસીને એણે કહ્યું, “જ્યારે તમે આવું જ કહો છો ત્યારે તો હવે હું નહિ બિઠું. આજ એવું થું ગન્યું જેથી તમારો જીવ ઉદાસીન થઈ ગયો છે એ તો તમારે હવે કહેવું જ પડશે.”

પાર્વતીએ ક્ષીણ હાસ્ય હસીને કહ્યું, “બેસો ભાઈ ! મારા કહેવાનો અર્થ એવો ન હતો કે તમારી ઇચ્છા ન હોય તોપણ તમારે ચાલ્યા જવું.”

શોભારામે કહ્યું, “તમે ગમે તેટલી વાતો કહેશો

પણ આજ હું પટાર્થ જવાનો નથી. હું નથી જાણતો કે હમણાં હમણાં તમે કાંઈક દુઃખી રહ્યા છો, ને એટલા જ માટે તમે શરીર ઠીક નથી તોપણ સવારથી માંડીને મોડી રાત સુધી કામમાં લાગ્યાં રહ્યા છો ? ફેલ્લા પર કપડું ઢાંકી એ છુપાવવાથી તમે સમજો છો કે રુઝાર્થ ગયું ! જો આ સંબંધથી તમને આનંદ નથી થતો તો તમે મને પહેલાં જ શા માટે ન કહ્યું ? તમે દિલની વાત છુપાવી શા માટે ? તમારું કહ્યું જો હું ટાળું તો ભગવાન મને.....”

આંસુના ભારથી એને ગળે એકાએક ડૂબો ભરાઈ આવ્યો. પાર્વતીએ શાંત સ્વરે કહ્યું, “છી: ભાઈ ! આ શું કરો છો ? તમે જંટલી માનો છો તેટલી ખરાબ મારી તણિયત નથી. અને આ સંબંધનો તો તમે મારો સંમતિથી જ સ્વીકાર કર્યો છે. ખોટી ચિંતા શા માટે કરો છો ?”

શોભારામે પાર્વતીના મોં પર પોતાની નજર સ્થિર કરીને અવિશ્વાસભર્યા ભાવે પૂછ્યું, “તો પછી આજે તમને આમ ચક્કર કેમ આવી ગયાં હતાં ?”

પાર્વતીએ કહ્યું, “કારણ વિના તો કોઈ કાર્ય

થતું નથી. મારું મન નળણું છે. કોઈના દુઃખની વાત સાંભળીને એ દુઃખી થઈ જાય એમાં હું શું કરું ? તિવારીકાકા આજ એકાદશીનું ફરાળ અને દક્ષિણા લેવા આવેલા. તેમની પાસેથી સમાચાર મળ્યા કે કૌસાકાકી બહુ બોમાર છે. ”

શોભારામે રૂંધાયલા કંઠે કહ્યું, “ સોનાબેને એમની માંદગીની બધી વાત મને પણ કરી છે, પરંતુ હવે એને માટે શું કરી શકાય, ભાભી ? ”

“ ભાઈ, વધુ દુઃખ તો એ વાતનું જ થાય છે કે જેમાં માણસ કંઈ કરી નથી શકતો. એમના ઘરમાં કોઈ આદમી તો નથી, એમના પુરોહિત દવે જ કર્તાહર્તા છે. એણે લાકડે માકડું વળગાડીને કિશોરીને સંબંધ બીજી જગાએ કરાવી દીધા છે, એ જ દિવસથી તે ખાટલાવથ છે. જેની સાથે કિશોરીની સગાઈ થઈ છે તે માણસમાં, એવો એક પણ દુર્ગુણ નથી કે જે ન હોય થોડા જ સમયમાં એણે એના હજારો રૂપિયા ઉડાવી નાખ્યા છે. કોઈ પણ માણસથી દીકરીને ઘેર બેસારી તો ન જ રાખી શકાય. હાય બીચારી ! ”

શોભારામ ગભરાઈને એકદમ ખૂમ પાડી બિઠ્યો,

“આ શું? આ શું? તમને ચક્કર આવે છે શું?”
 બિડીને એણે એકદમ તેના હાથનો ટેકો આપી લાલીને
 સંભાળી લીધાં. એક ક્ષણમાં જ પોતાની જાતને સંભાળીને
 પાર્વતી પોતાની નળગાઇ માટે લજ્જિત થઈને શાંત
 બેસી ગઈ. શોભારામનું મોં સુકાઈ ગયું. તે બોલ્યો,
 “તમે આટલાં બધાં દુઃખી થશો તો કામ કેમ ચાલશે,
 લાલી?”

પાર્વતીએ કહ્યું, “લગવાને જે આમ દુઃખી
 થવાનું પણ મનુષ્યના હાથમાં ન સોંપ્યું હોત તો તે
 ઘડીભર પણ જીવી ન શકત. કૌસાકાકી જ્યારે આવડો
 મોટો આઘાત સહી શકે છે તો પછી હું પણ સહી
 લઈશ. મેં જે કાંઈ કર્યું છે તેમાં કાંઈ પાપ નહોતું.
 હે લગવાન! મારી આ શ્રદ્ધા અતૂટ રાખજે!”

માણસ પોતાની આંતરવેદનાની મૂડી પળવાર પણ પોતાની છાતીએથી અગળી કરવા નથી ઈચ્છતો, પરંતુ ભૂખ અને ઊંઘ વળતે એ મૂડી આહાર-નિદ્રાને ચરણે મૂકી દેવી પડે છે. જ્યારે તે એને ફરીથી સંભાળે છે ત્યારે એને એ વાતની ખબર નથી પડતી કે એની એ અનામત મૂડીમાંથી કેટલી અને કઈ મૂડી ચોછી થઈ ? વિધાતાનું એવું જ વિધાન છે. એનું ઉદ્દાંધન કરવું એ માણસની શક્તિ બહારની વસ્તુ છે. વિવાહના કામકાજની ધમાલમાં પાર્વતીના મનનું એ દુઃખ પણ ભુક્ષાયા જેવું થઈ ગયું. આસો મહિનાનાં વાદળાંની જેમ અત્યારે પણ તે દુઃખ ક્યારેક ક્યારેક એના હૃદયને

છાવરી લે છે, પરંતુ સમયની પ્રતિકુળતા એને ત્યાં વધારે વાર ટકવા દેતી નથી. શોભારામને આ જોઇને બહુ સંતોષ થાય છે. વધારે મહેનત કરવાની એને ના પાડવાનું પણ એણે હવે છોડી દીધું છે. પરંતુ તેણે પોતે શું કરવું જોઇએ એ એની સમજમાં નહોતું આવતું. વચ્ચે વચ્ચે લાલી પાસે બેસીને તેના કામમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા એ કરે છે પણ આડોશ-પાડોશની સ્ત્રીઓની મશ્કરી અને ટીકાના ડરથી તે કાંઈ કરી શકતો નથી. પોતાની આ બિન્નતા દૂર કરવા માટે તે કોઈ ને કોઈ બહાનું કાઢીને લાલી પાસે જઈ પહોંચતો અને તરહતરહની વાતો કરીને થોડા વખત માટે એનો ભાર હળવો કરી દેતો. જેમ કે, જઈને એકદમ કહેવા લાગતો, “લાલી ! આજ મેં એક એવી સરસ તરફીળ શોધી કાઢી છે કે તમારું અધું કામ આ મિનિટ જ ખતમ થઈ જાય. બોલો, શું ઇનામ આપશો ? ”

લાલી ઉત્સુકતા પ્રકટ કરીને પૂછતી, “ પહેલાં વાત તો કરો ! ”

શોભારામ ગંભીર થઈને જવાબ દેતો, “તમે ફાગટનાં આટલો બધો લોટ દળી દળીને ગૂણોમાં ભરો

ગાદ

છો ! એમ કરવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. આપણા ફવામાં બધો જ લોટ ખાંડ ને ઘી ભેગાં કરીને નાખી દઈએ અને ઉપર એક ખૂણામાં ગાડું ભરીને લોકડાં સળગાવી દઈએ એટલે બસ, મોહનભોગ તૈયાર થઈ જશે ! કેમ, છે ને બરોબરની તરકીબ ! ”

પાર્વતીની સખીઓનું મુઠું હાસ્ય તુરત જ ત્યાં ફેલાઈ જતું. શેભારામ પહેલાં કરતાં પણ વધુ ગંભીર બનવાનો પ્રયત્ન કરીને કહેતો, “હા, આપણને એમાં એક મુશ્કેલી આવશે. પીવાને માટે પાણી પછી આપણે કયાંથી લાવશું તે મેં ન વિચાર્યું. ઠીક, હું એક બીજી તરકીબ શોધું ત્યારે ! ”

આ પરથી સાંભળનારમાંથી કોઈ મશ્કરી સ્ત્રી બોલી ઊઠતી, “ભાઈ, બે દિવસ બાદ જ ઘરમાં વહુ આવવાની છે, એની પાસે આવી વાતો ન કરી બેસતા, નહિ તો કહેશે કે માળાપે કોના પહેલે પાડી ? ”

શેભારામને વહુ સંબંધેની વાતની શરમ છોડીને કહેવું પડતું કે, “તમને અને એને ખાંધવા માટે મેં બે ખીંટી તૈયાર કરાવી રાખી છે-ચારો તો ધણો છે, એ માટે ચિંતા કરવી પડે એમ નથી ! ”

ફરી એક વાર હાસ્યની ધૂમ મચી રહેતી.

કેટલાક દિવસથી પાર્વતીને શોભારામના મુખ-
ભાવ અને એકાંતવાસથી એક નવી ચિંતા અને આશંકા
ઊભી થઈ હતી. તેને આવી રીતે હસતો-રમતો જોઈને
તે પોતાની તબિયત અને તાત્કાલિક જરૂર કરતાં પણ
વધુ આનંદ પ્રકટ કરતી પરંતુ બંનેનાં હૃદયના ભાવ
બંને કેટલે સુધી ગ્રહણ કરી શક્યાં હતાં તે તો પ્રભુ
જ જાણી શકે ! ”

ભાભીને આ પ્રમાણે હસાવીને શોભારામ એકાંત-
માં ચાલ્યો જતો. ત્યાં એક વખત સારી પેઠે રડી
લેવાની તેને ઈચ્છા થતી. જે શ્રદ્ધા-મૂર્તિએ પોતાના
વાત્સલ્યના એકમાત્ર પ્રતીકને એના હાથમાં સોંપવાનો
સંકલ્પ કરીને પોતાના પુત્ર કરતાંયે વધુ માનીને એને
સ્વીકારી લીધો હતો એની જ દૂખ પર એણે જોરથી
એક લાત લગાવી દીધી છે, અને એ મમતામયી દેવી
એ પદ-છાપને પણ હજી સુધી પોતાના હૃદય સાથે
જડીને બેઠી છે ! પોતા જેવી વ્યક્તિ માટે પણ કોઈના
દિલમાં આવો દઢ વિશ્વાસ અને પ્રણય આગ્રહ હોઈ
શકે છે તે વિચારનાં હર્ષથી એનાં રોમેરોમ ખડાં
થઈ જતાં ને ત્યાર પછી તે પોતાના રોમે રોમે કાંટા

લોંકાતા હોય એવી વેદનાનો અનુભવ કરતો. કેટલાય દિવસ સુધી તે એ લોકોના તરફના કંઈ નવીન સમાચાર સાંભળવાની ઈચ્છા પણ કરી ન શક્યો. એના દિલમાં એક પ્રકારનો ડર જ રહ્યા કરતો કે કોણ જાણે હવે કંઈ નવી વાત સાંભળવામાં આવશે ! ”

એક દિવસે દયારામે એને કહ્યું કે, ‘નિકટના સંબંધીઓને ત્યાં વિવાહનું નિમંત્રણ અને હળદરના ગાંઠિયા દેવા માટે એને બળદગાડીમાં બેસીને જવું પડશે’ ત્યારે એને થયું કે આ ઠીક જ થાય છે, થોડા દિવસ માટે એને એકાંતમાં સ્વતંત્રતાથી રહેવાનું મળશે. જવા માટે પોતાનાં કપડાંલત્તાં ઠીક કરતાં એણે વંસાને કહ્યું, “કેમ રે ! તું ક્યારેય એમના-કૌસાકાકીના-ઘર તરફ જાય છે ખરો ? ”

વંસાએ નાક સંકોચીને જવાબ આપ્યો, “એ તો આપણું દુશ્મન છે ! એમણે તો આપણી બહુ જ બદનામી કરી છે. કાલે હું તે તરફ ગયો તો હતો, પણ હું એને ઘેરે નથી જતો.”

“ના ના, હું તો પૂછું છું કે તેં રસ્તા પરથી એનું ઘર તો જોયું હશે ? ”

“ જોયું કેમ ન હોય ? દરવાજા પર કેળો રોપાઈ ગઈ છે. એમને ત્યાં તો આ જ સોમવારે જન આવવાની છે ને ! ઓટલા નીચે એઠી પાતળો પર કૂતરાં લડી રહ્યાં હતાં. ”

“ અને કૌસાકાકી અને.....અને બીજા કોઈને ન જોયાં ? ”

“ હા, અંદર ઓરડામાં ખાટલા પાસે બેસીને કૌસાકાકી કાંઈક ખાતાં હતાં અને કિશોરી થાળીમાંથી કાંઈક એમને પીરસતી હતી. ”

“ તને એની તબિયત કેવી લાગી ? ”

“ સારી હતી, બીજું શું ? મા-દીકરી બંને અંદરોઅંદર હસીને કાંઈક વાતચીત કરતાં હતાં. ”

શોભારામનું મોઢું એકાએક ગભીર બની ગયું. કૌશલ્યા બીભારીમાંથી બેઠી અને ઘરમાં ફરીને પહેલાંની જેમ હસવા-બોલવા લાગી છે એ વાત એને કોણ જાણે કેવીય લાગી ! એણે તો કેટલાય દિવસથી એની એક બીજી જ વિષાદભરી મૂર્તિ કદપી પોતાના મનમાં ફેરી રાખી હતી, વંસાની વાતના એક નહિ જેવા થડકાથી એ એક ક્ષણમાં ખંડિત થઈ. કૌશલ્યાની

એ વ્યથા-જેને કારણે તે પથારી વશ થઈ હતી-
તેના કદપના-જગતની એક અમૂલ્ય વસ્તુ બની ગઈ
હતી. એણે વિચાર્યું હતું કે પોતે તેને આજીવન હૃદય
સાથે જડી રાખશે પરંતુ એના ઉદ્ગમસ્થાનમાં જ
એનો પ્રવાહ આટલો જલદીથી સુકાઈ ગયો ને બધું
જ પાછું હતું તેમ થઈ ગયું. હાય! મનુષ્યનું જીવન
કેટલું નિઃસાર અને રસહીન છે !

શોભારામને ક્યારેક ક્યારેક કૌશલ્યા તરફ ઢળતો
જોઈને વંસાને કંઈનું કંઈ થઈ જતું. એ લોકોની આ-
વાતથી આ વખતે શોભારામને કાંઈક નારાજ જોઈને
તેનો ઉત્સાહ વધી ગયો. તે બોલ્યો, “ભાઈ, તમે
ઉદાસ ન થાવ, કૌસાકાકી ખાવા-પીવા તો માંડી છે
પણ એને જમાઈ એવો મળ્યો છે કે જેનો ભૂત
જેવો ચહેરો અને હાડપીંજર જેવું શરીર જોઈને એનું
પ્રાણપંખેરું ફટ કરતું ઊડી ન જાય તો કહેજો ! તેઓએ
આપણાં કાકીની એટલી બદનામી કરી છે કે હવે
એનું ફળ ચાખી લે ! એક દિવસ કાકી કહેતાં હતાં
કે, ભગવાન બધાનો હોય છે, તે મને બરાબર સાચું
જ લાગે છે. ”

કિશોરીના પતિના રૂપનું જે શબ્દોમાં વંસાએ

વર્ણન કર્યું તેનાથી શોભારામનું હૃદય હુ:ખ અનુભવવા લાગ્યું. એને એમ પણ ન થયું કે તે વંસાને એની આમ જેમ આવે તેમ વાતો કરતો અટકાવે. તે તો એકદમ સૂમસામ બની ગયો. વંસો એના મૌનથી વધારે ઉત્સાહિત બન્યો ને કહેવા લાગ્યો, “હું સાચું કહું છું ભાઈ! કદાચ એ ભૂતને રાત વખતે તમે ક્યાંય એકાંતમાં જુઓ તો તમે પણ ડરી જાવ. ચાર-પાંચ દિવસ પહેલાં તે બજારમાં કાંઈક કામ માટે આવ્યો હતો. એને જોઈને છોકરાઓનું તો એક ટોળું એની પાછળ પડેલું. ગાડીમાં બેસીને એ જ્યાં સુધી છાનોમાનો પલાયન ન કરી ગયો ત્યાં સુધી છોકરાઓએ એનો કેડો ન મૂક્યો.”

શોભારામે ભારે સ્વરે પૂછ્યું, “તે એને જોયો હતો ? ”

વંસાએ જરા આગળ આવીને કહ્યું, “જોયો ન હોય તો કહું કેવી રીતે ? બુદ્ધો પણ સાથે હતો, તમે એને પૂછી જોજો. ભાઈ, તમે મને કાંઈ આછો ચાલાક ન સમજશો. હું ચારે કોરના બખર રાખું છું.”

શોભારામને પોતાની વાતના સમર્થનમાં ‘હા-

બોદ

ના ' કાંઈ ન બોલતો જોઈ તે ઉઠાસ થઈ ગયો ને બોલ્યો, “ તો હવે હું જાઉં ! ”

શોભારામે એને રોકવા માટે પોતાની પહેલાંની વાતનું જ પુનરાવર્તન કર્યું, “ તો તેં એને જોયો છે, ખરું ? ”

વંસો ઉત્સાહિત થઈને કહેવા લાગ્યો, “ જોયો છે, ત્યારે તો કહું છું. ભાઈ, તમે તો બહાર જવાના છો; સોમવાર સુધીમાં પાછા નહિ આવી શકો, નહિ તો તે દિવસે જોત કે જાન કે વરરાજા આવા હોય ! ”

શોભારામ શાંતિથી સાંભળી રહ્યો. વંસાએ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, “ એવા માણસે લગ્ન ન કરવું જોઈએ— એમાં પાપ છે. લોકો કહે છે કે પેલો દેવે કસાઈ છે, એણે વરવાળા પાસેથી કંઈક પસા લીધા છે, નહિ તો કાંઈ કોઈ છોકરીનું ગળું આવી રીતે દાબી શકે ખરું ? આપણને તો એ વાત સાથે શું સંબંધ ! પણ એની જાન જો અહીંથી પાછી કઢાય તો ઘણું સારું થાય. ”

“ હા, એને પાછી કાઢી શકાય ખરી. ” કહીને શોભારામ એકાએક ચૂપ રહી ગયો. આ છોકરાની સામે પોતાનો વ્યર્થ આનંદ પ્રકટ થઈ જતો જોઈ તે મનમાં

ને મનમાં શરમાઈ ગયો. વંસો બોલ્યો, “હા હા, બાઈ, એવું થઈ શકે. કૌસા પણ એક વાર ફરી ચકાવામાં પડે તો કાંઈ મળ આવે!”

“ઠીક ઠીક, સાંભળ્યું હવે! જા, પેલી ટ્રંક ઉઠાવી લાવ.”

તેજ દિવસે બળદગાડી લઈને શોભારામ બહાર ચાલ્યો ગયો.

સુંબઝીઓને ત્યાં લગ્નનાં નિમંત્રણ આપીને શોભારામ એટલો જલદી પાછો ફર્યો કે સૌને આશ્ચર્ય થયું. એ વખતે ઘરમાં બહુ જ ધમાલ મચી રહી હતી. બીજે દિવસે એમને ત્યાં જમણુવાર હતો. કંદોઇ પરસેવે રેળઝેળ એને અંગેની તૈયારીમાં રોકાઇ ગયો હતો. કામવાળાઓ બળતણનાં લાકડાં અહીંથી તહીં મૂકતા હતા. બધાના પ્રશ્નોનો જવાબ દેતો દેતો તે અંદર પહોંચ્યો. પાર્વતી એક ચારડામાં બીઠાઇ ગોઠવાવીને મુકાવતી હતી. ચોક તરફ નજર જતાં એકાએક તે ઓલી ઊઠી, “ઓહો ભાઇ ! તમે છો ! આવી ગયા !”

શોભારામ એની પાસે જઈને બોલ્યો, “હા,

આવી ગયો લાલી !” એણે કાંઈક મજાક કરવા ધારી પરંતુ એ બોલી ન શક્યો. એના મોઢા પર થાકનાં ચિહ્નો જોઈને પાર્વતી બોલી, “બહુ થાકી ગયા લાગે છે ! જરા અહીં બેઠકમાં બેસીને આરામ કરો.”

“આરામ તો બહુ લીધો. ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં શરીરની નસેનસ ઢીલી પડી ગઈ છે. દાદાએ મને બહાર મોકલીને કોણ જાણે મારાં ક્યાં પાપની શિક્ષા કરી ! હું તો તંગ થઈ ગયો છું. ભૂખ તો એવી લાગી છે કે જાણે અહીંથી ગયા પછી કાંઈ ખાધું જ ન હોય ! ગુસ્સો તો એવો આવ્યો કે બધાં નિમંત્રણો નદીમાં ફેંકીને સીધો ઘેર આવતો રહું.”

છેવટે થોડુંક ખાઈ-પીને દેવાનખાનામાં જઈને એ બેઠો. દયારામ સામે દીવો રાખીને કાંઈક લખી રહ્યા હતા. લખીને કાગળની ઘડી કરી શોભારામના હાથમાં દેતાં એમણે કહ્યું, “બુદ્ધો આજ બપોરે ગામડે જવાનો છે. હરલાલ માતેને દેવાનો આ કાગળ એને આપી દેજે. કામના બોજામાં એને આ કાગળ આપવાનું મને યાદ નહિ રહે.”

શોભારામે કાગળ ખોલીને વાંચ્યો. એની સગાઈ

ગોદ

વખતે જેવું તાળું ઘી હરલાલે મોકલ્યું હતું તેવું જ તાળું સાત-આઠ ડબા ઘી જલદી મોકલવા માટે આ કાગળ હતો.

શોભારામે કાંઈક સંકેત સાથે કાગળ પાછો આપતાં કહ્યું, “દાદા, આમાં ‘સગાઈ’ શબ્દ એ વખત લખાઈ ગયો છે તે ખરાબર કરી આપો.”

પાસે પડેલી કલમથી કાગળ સુધારી તેમણે પાછો શોભારામના હાથમાં આપી દીધો અને કામ પર નજર રાખવા એ કંદોઈ પાસે ચાલ્યા ગયા.

પત્ર હાથમાં લઈને શોભારામ ત્યાં ચૂપ થઈને બેસી રહ્યો. દાદાથી ભૂલથી કાગળ પર એ વાર ‘સગાઈ’ શબ્દ લખાઈ ગયેલ, તેમાંથી છેકચો બીજી વારનો લખેલ નિયમ પણ એવો જ છે, પરંતુ વાસ્તવિક જીવનમાં એવું બન્યું કેમ નહિ? એક તો વાસ્તવિક જીવનમાં એવી ભૂલ થવી જ નહોતી બોધતી અને જ્યારે થઈ જ ગઈ હતી તો આ કાગળ પરથી બીજી વાર લખાયેલા શબ્દની માફક એમણે બીજી સગાઈ પર જ કલમ કેમ ન ફેરવી? હાય! વિધાતાનો આ કેવો કોપ છે કે મારા જીવનમાં એક ભૂલને બદલે બપોળે ભૂલ

થઈ ગઈ ! એણે એ કાગળ ઘડી કરીને ખૂબ સંભાળથી પોતાના ખમીસના ખિસ્સામાં મૂકી દીધા.

પોતે ક્યાં સુધી ત્યાં આવી રીતે બેસી રહ્યો એ તેને ખબર ન પડી શકી. બહાર કાંઈક ખૂમાખૂમ સાંભળીને તુરત એની મોહ-નિદ્રા ઊડી ગઈ. ઝટકે લાગ્યો હોય તેમ ચમકીને તે એકદમ ઊભો થઈ ગયો. બહાર જઈને જોયું તો પકવાન બનાવવાનું કામ છોડીને દોડી એકઠા થયેલ માણસોના ટોળામાં વંસાને દયારામ સામે ઊભો રાખીને હરિરામ ગુસ્સાથી કાંઈક કહી રહ્યા હતા : “ શું થયું તે અમને શા માટે પૂછો છો ? તમારા આ માણસને જ પૂછો ને-જેને શીખવી-પઠાવીને મોકલ્યો હતો ! ”

શોભારામે ટોળા પાસે જઈને એક માણસને ધીમેથી પૂછ્યું, “ વાત શું છે ? ” તે પરથી પેલાએ જવાબ દીધો, “ દૌશલ્યાને ત્યાં આવેલી જાનના કેટલાક માણસોને વંસાએ કિશોરીના સંબંધમાં કેટલીક એવી ખરાબ વાતો કહી છે કે લગ્ન કર્યા વિના જ એક પછી એક એમ આખી જાન પાછી ચાલી ગઈ.”

પેલી બાબુ વંસાને થપ્પડ મારીને દયારામ કહેતા

ખોદ

હતા, “ખોલ! ભટ્ટીના નકામા કોલસા ઓલવવાનું કામ તને સોંપ્યું હતું તે છોડીને, અમને પૂછ્યા વિના, અહીંથી તું ક્યાંય ગયો જ શા માટે?”

વંસાએ રડતાં રડતાં અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં જે કંઈ કહ્યું તે કોઈ સમજી ન શક્યું. દયારામ એને ફરીથી મારતા હતા તે જોઈને ટોળામાંથી કોઈએ આગળ આવી બચાવ કરતાં એને કહ્યું, “કહોતો શા માટે નથી, પૂછ્યા વિના તું ગયો શું કામ?”

રોતાં રોતાં એણે કહ્યું, “શોભુભાઈએ કહ્યું હતું.”

ખંને હાથ વંસા તરફ લાંબાવીને એને સંબોધીને હરિરામે ખૂમ પાડીને કહ્યું, “શોભુએ એના હાથમાં એક છરી પણ દઈ દેવી હતી ને! તો જ એની મનોકામના સોળે આના પૂરી થાત. પહેલાં કોઈ મારી વાત માનતું નહોતું, હવે તો બધાએ સાંભળી લીધું ને?”

દયારામ એકદમ નરમ પડી ગયા. શોભારામ જોરથી ખૂમ પાડી ઊઠ્યો, “જૂઠું, ખિલકુલ જૂઠું.”

એક બીજા માણસે કહ્યું, “શોભુ તો અહીં ઘણા દિવસે આજે ત્રણ-ચાર વાગ્યે આવ્યો અને વંસાનો તો આજ બે વાગ્યાથી પતો નહોતો!”

અનેક પ્રશ્નો બાદ ભારે મહેનત પછી લોકોએ માન્યું કે જ્યારે શોભારામ બહાર જવા માટે સામાન તૈયાર કરતો હતો ત્યારે એણે વંસાને એવી વાત કરી હતી. આ બધી ધાંધલને લઈને થોડા સમય માટે ત્યાં એવી ગડબડ મચી ગઈ કે કોઈની વાત કોઈ સાંભળી શકતું નહોતું.

છેવટે જતાં જતાં હરિરામ બોલતા ગયા, “આ નીચતાનો બદલો ન લઉં તો મારું નામ હરિરામ નહિ.”

હરિરામના ગયા પછી દયારામ પણ ચુપચાપ પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા. થોડી વારમાં જ કામકાજવાળા આ ઘરમાં એવી શાંતિ છવાઈ ગઈ કે બહારે અહીં કંઈ બની જ નથી રહ્યું.

આ શાંતિમાં શોભારામને એવું લાગવા માંડ્યું કે અત્યાર સુધી અહીં જે ધમાલ અને આઘાત-પ્રત્યાઘાત ચાલી રહ્યાં હતાં તે હજી ચાલ્યાં નથી ગયાં પણ પોતાના જ હૃદયમાં પ્રવેશીને એને કોરી રહ્યાં છે.

લગભગ અધીર રાતે પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને શોભારામે દાદાના ઓરડામાં ડાકિયું કર્યું તો

હરિરામના ગયા પછી જેવી રીતે જઈને તેઓ પડયા
હતા એ જ સ્થિતિમાં અત્યારે પણ પોતાના ખાટલા
પર એ પડયા છે. કંદોઈનું કામકાજ ચાલુ છે, પરંતુ
ખિનજરૂરી અવાજો બંધ છે-જાણે કે માણસો કેઈ
માંદું હોય એટલે શાંતિ ન જાળવતા હોય ! આડું-
અવળું જોયા વિના તે ઉતાવળે ઘરની બહાર નીકળી ગયો.

હરિરામ, સોના અને કિશોરીની કાળજીભરી સેવાથી કે પછી લાંબા આયુષ્યને કારણે પણ તે વખતે તો કૌશલ્યાનો પ્રાણ બચી ગયો પરંતુ પ્રાણ જેવી જ કોઈ બીજી વસ્તુ લઈને એ બીમારી ગઈ.

કિશોરીના લગ્નની તિથિ બહુ નજીક હતી એટલે એ બધી વ્યવસ્થા તો હરિરામને એકલાને જ કરવી પડી.

જાન આવવાની હતી તે દિવસે કન્યાદાન દેવા કૌશલ્યાએ ઉપવાસ કરવાનો હતો, પરંતુ હરિરામે એને કહ્યું, “નહિ બેન, તમે ફરાળ કરી લ્યો. લગ્ન તો રાત્રે છે, ત્યાં સુધી તમે ભૂખ્યાં નહિ રહી શકો.”

ગોઠ

કૌશલ્યાએ કોઈ પણ જાતની આનાકાની વિના એની વાત માની લીધી.

સાંજે કોઈ પૂજન-વિધિ પૂરી કરવા માટે સ્ત્રીઓમાં કૌશલ્યાને સ્નાન કરાવવાનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. કાંઈ પણ બાલ્યા-ચાલ્યા વિના ઊઠીને સ્નાન કરવા તે બેસી ગઈ.

દિશોરી એક ઓરડામાં બેઠી બેઠી આ બધું જોઈ-સાંભળી રહી હતી. સોનાને બાલ્યાવીને રડતાં રડતાં એ કહેવા લાગી, “જીજી, તમે માને રોકી કેમ નહિ? શત વખતે નાહવાનું સહી શકે એવું એનું શરીર અત્યારે ક્યાં છે?”

પ્રેમથી એની આંખો લૂછીને સોનાએ કહ્યું, “બેન, રડીશ નહિ, ધર્મ માટે જે કષ્ટ ઉઠાવવામાં આવે છે તેનું પરિણામ કદી ખરાબ નથી આવતું.”

એટલામાં જ જાન પાછી વળ્યાના સમાચાર અંદર પહોંચ્યા. આવેલાં સ્ત્રી-પુરુષોની થોડીક ગડબડ પછી થોડા સમયમાં જ ઘરમાં શાંતિ છવાઈ ગઈ — ચીસો પાડી પાડીને થાકી ગયેલ રોગીમાં જેવી આવી જાય છે, ખરોખર તેવી જ જાતની.

આ બનાવ પછી પણ કૌશલ્યા હમેશની જેમ મૂંગી મૂંગી ખાટલા પર જઈને સૂઈ રહી.

સોનાને લાગ્યું કે આ બનાવથી તેને જેટલો રોષ કે ક્ષોભ થવો જોઈએ તેટલો ન થયો. છતાં આજની રાત એ કિશોરીને એકલી નહોતી છોડવા માગતી. પણ આ ગડબડમાં તે પોતાના બાપુને વાળુ કરાવવા નહોતી જઈ શકી, એટલે લગભગ અર્ધી રાત્રે પોતાને ઘેર જવું જ પડ્યું.

ગંગાદીનને વાળુ કરાવતી વખતે એણે દરવાજા પર કોઈનો અવાજ સાંભળ્યો. ખારણા પાસે જઈને અંદરથી એણે પૂછ્યું, “કોણ છે?”

બહારથી જવાબ આવ્યો, “હું શોભારામ.”

ખીજી જ ક્ષણે ખટાક કરતું ખારણું ઊઘડી ગયું અને શોભારામે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. અજવાળામાં એનું મોં જોઈને સોનાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “આટલી મોડી રાત્રે શોભુભાઈ ! કેમ આવવું પડ્યું ? અને આ શું ? તબિયત આવી કેમ લાગે છે ?”

શોભારામે કહ્યું, “જીજી, તે દિવસે મંદિરમાં મને કહ્યું હતું કે કૌશાકાકી મારે માટે કહેતી હતી, ‘મને ખાતરી હતી, તમે આવશો જ.’ તો આજે હું આવી ગયો છું.”

સોનાના આખા શરીરમાં આનંદની વીજળી પ્રસરી ગઈ. એના દિલમાં પણ આજે એક વાર આવી જ

બોદ

વાત આવી ગઈ હતી, પરંતુ એ વખતે તે અશક્ય સમજીને તેના પર એણે ધ્યાન નહોતું આપ્યું. આ તો એ જ અશક્યતા શક્યતાના સ્વરૂપમાં આવીને ઊભી રહી છે ! એણે ઉદ્ઘાસથી પૂછ્યું, “શું એને ત્યાં માંડવા નીચે બેસવા માટે તૈયાર થઈને ?”

“હા, જો તમારી અને તમારા બાપુની આજ્ઞા હોય તો. ઘેરથી તો હું છાનોમાનો આવ્યો છું.”

વાતચીતનો અવાજ સાંભળીને અંદરથી ગંગાદીને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “કેણ છે બેટી ? શોભુના જેવો સાદ લાગે છે !”

અંદરથી કમાડ વાસી સાંકળ લગાવતાં સોનાએ કહ્યું, “હા બાપુ !”

અંદર જઈને સોનાએ કહ્યું, “બાપુ, શોભુભાઈ તો કિશોરીનું પાણીઝડણ કરવા માટે તૈયાર થઈને આવ્યા છે !”

શોભારામ સોનાની પાછળ જ હતો. એને પ્રણામ કરતો જોઈ ગંગાદીને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું, “સુખી થાઓ ! તેં બહુ જ સારો વિચાર કર્યો ભાઈ ! કિશોરી છોકરી નથી પણ લક્ષ્મી છે, તેં બહુ જ સારો વિચાર કર્યો !”

સોનાએ કહ્યું, “બહુ જ સારો વિચાર કર્યો તો છે, પણ બાપુ, આ વિવાહ તમારે જ કરાવવો પડશે, શોભુભાઈ ઘેરથી નાસીને આવ્યા છે.”

ગંગાદીને એ વિચાર્યું નહોતું કે બધી જવાબદારી જ માથે આવી પડશે. એને ચૂપ જોઈને સોનાએ ફરીથી કહ્યું, “નહિ બાપુ, તમારા સિવાય આ લગ્ન બીજું કોઈ નહિ કરાવી શકે. તમારે જ બધો વિધિ પૂરો કરાવવો પડશે એ તમને હું કહી દઉં છું.”

સોનાના સ્નેહશાસનમાંથી નીકળી જવાની શક્તિ ગંગાદીનમાં નહોતી. નિરુપાય થઈને એણે કહેલું પડ્યું, “ઠીક બેટા, તું જેમ કહે તેમ કરીશ.”

હવે સોનાએ પોતાનો અવાજ જરા કઠોર કરીને શોભારામ તરફ જોઈને કહ્યું, “બાપુ તો જે વહુ-બેટીને જુએ છે તે બધીને લક્ષ્મી કહે છે પરંતુ આ લગ્ન માટે પછી તમને પસ્તાવો તો નહિ થાય ને?”

શોભારામે ડોકું હલાવીને કહ્યું, “ના.”

“અને કિશોરીની જે નિંદા....”

“એ વાત ન કરો જીજી, એ બધું જૂઠાણું છે.”

“તો હું ત્યાં જાઉં છું. બાપુ, શોભુભાઈને લઈને

ગોદ

તમે પછી આવજો. તૈયારી તો બધી છે જ. લગ્ન પણ હજી નથી ગયું. ત્યાં કોઈ જાતની વાર નહિ લાગે.”

સોનાના મુખેથી બધા સમાચાર સાંભળીને કૌશલ્યા થોડી વાર સુધી આંખો બંધ કરીને ચુપચાપ સ્થિર પડી રહી. એના ગાલ પર ધીરે ધીરે આંસુ ટપકતાં જોઈને સોનાને લાગ્યું કે આ બેહોશી નથી. થોડી વાર ઊભી ઊભી તે કૌશલ્યાના આ શાંત નિરુપદ્રવી આનંદ-નો પોતાના દિલમાં અનુભવ કરવા લાગી.

સોના કિશોરી પાસે જઈ રહી હતી. તેને વચ્ચેથી પાછી વાળીને કૌશલ્યાએ પૂછ્યું, “બેટા, ગરમ પાણી છે?”

“ગરમ પાણી ! ગરમ પાણીનું તમારે શું કામ છે, કાકી ?”

“હું નાહીશ. ઠંડા પાણીથી તો તમે કોઈ મને નાહવા નહિ દો.”

“સાંજે તમે ફરી નાહ્યાં તો હતાં જ, હવે વળી પાછો નાહવાની શી જરૂર છે ?”

“છે, બેટા, જરૂર છે. નાહી હતી તો શું થઈ ગયું ? મને લાગે છે કે એ વળતે મારું શરીર કે મન શુદ્ધ નહોતું. હવે કોઈ જાતનું નુકસાન નહિ થાય,

એ કારણે તું મને ન રોકીશ. નાહીને મારે ઠાકોરજીનાં દર્શન કરવાં છે. વાતચીતમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું હતું તે પણ એમણે પૂરું કરી દીધું. તેઓ તો એવા કૃપાળુ છે ! ને હું એવી અધમ કે તેમનો પણ અવિશ્વાસ કરવા લાગી હતી !”

ગદ્ગદ કંઠે સોનાએ કહ્યું, “ નહિ કાકી, હું તમને નહિ રોકું, તમે સાચું જ કહો છો.”

અંતરની વેદનાથી મોડી રાત સુધી તરફડિયાં માર્યાં બાદ નિદ્રાદેવીએ કદાચ એ વખતે દયારામ અને પાર્વતીને થોડા સમય માટે સુખમાં સુવડાવી દીધાં હતાં—જે સમયે માંડવામાં બેસીને કાંઈ પણ આડંબર વિના શોભારામ કિશોરીનું પાણીગ્રહણ વિધિ—પૂર્વક કરી રહ્યો હતો, અને ત્યાંના શાંત વાતાવરણમાં વેદ-મંત્રનું મધુર ગુંજન થઈ રહ્યું હતું.

શોભારામના ઘરના નોકર-ચાકર જે વખતે ગામમાં અને ગામની આસપાસના રસ્તાઓ પર અહીં-તહીં તેને શોધી રહ્યા હતા એ વખતે બપોરના લગભગ કડકડતા તાપમાં પોતાના ગામથી છ-સાત કોસ દૂર, નદી કિનારે, ખોખેખોખે પાણી પીને તે પોતાની ભૂખ સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. અરુચિથી પીધેલું પાણી આંખો અને ફંવાડાંનાં છિદ્રો વાટે તુરત જ પાછું ક્યું ને તેને પહેલાં કરતાં પણ વધુ ખેચેન બનાવ્યો.

નદીકાંઠે એક જૂનો-પુરાણો વડલો હતો. એની ઘેરી છાયા નીચે ચૂનાનો બનાવેલ એક પાકા ચણતરનો

ઝોટલો હતો અને તેના પર ગામના માણસોએ એકાદ પથ્થરના ટુકડાને મૂકી કોઈ અસાત દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. જડ વૃક્ષે જાણે કે આ વસ્તુ સહન ન થવાથી પોતાનાં મૂળિયાંથી એ ઝોટાને અહીંતહીંથી ઉખાડીને ઠેકાણે કરી નાખ્યો હતો. પાણી પીને શોભારામે પોતાના કપડાથી ઝોટાના એક ખૂણાને ઝાપટીને એના પર લાંબાવ્યું. આખી રાતના ઉજાગરાએ અને આટલું ચાલ્યાના પરિશ્રમે એને ખૂબ જ થકવી નાખ્યો હતો. થોડી વારમાં નિદ્રાદેવીએ એ કંઠજી ભૂમિ પર ઘરની કોમળ શય્યા કરતાં પણ વધુ આરામ આપીને તેને પોતાની ગોદમાં લઈ દીધો.

સાંજ વખતે કોઈના હલખલાવવાથી અને નામ દઈને બોલાવવાથી તે જાગ્યો અને આંખો ચોળતો આજસ મરડીને જોઈ થયો. શરમાઈને એણે પૂછ્યું, “રામચંદ મુખી કે ?”

મુખીએ હૃદયનો સમસ્ત આનંદ આંખ ને મોં પર લાવીને કહ્યું, “કહો શોભાભાઈ, કેવા પકડી પાડ્યા ! સાહેબોની જેમ પોતાની મનમાની લાડી સાથે લગ્ન કરીને આવ્યા છો. ભર-પેટ મીઠાઈ ખાધા વિના તમને નહિ છોડું.”

મુખીની વાતચીત કરવાની રીતથી શોભારામ

નારાજ થઈ ગયો ને બોલ્યો, “મુખી, અત્યારે મને આ વાતો સારી નથી લાગતી. મને તંગ ન કરો.”

શોભારામની આ ઉદાસીનતાની રામચંદ પર કશી અસર ન પડી. તે બોલ્યો, “તંગ કરવા માટે તો ભગવાને તમારો અહીં મેળાપ કરી આપ્યો છે ! ભાગીને હવે ક્યાંય નહિ જઈ શકો ! તમને શોધવા માટે કોડીબંધ માણસો અહીંતહીં ભટકી રહ્યા છે પરંતુ ભાગેડું માણસને પકડવાનો યશ તો મારા નસીબમાં જ હતો. ભાઈ, તમને શોધવા માટે તો ઇનામ નીકળ્યું છે, ઇનામ ! દયારામ દાદા પાસેથી બે હજાર રૂપિયા લીધા વિના હું રહેવાનો નથી.”

આ માણસ પ્રત્યે શોભારામને પહેલેથી તિરસ્કાર હતો. એના ગામમાં પોતાની કાંઈક જમીન અને લેણ-દેણ હતી. મુખી ઉપર પણ તેઓનું કાંઈક લેણ હતું ને તેથી જ તેના દાદાએ અને એમને કોર્ટે ચડવું પડેલું. પરંતુ એને સૌથી વધુ કઠતી હતી હળતી-મળતી વખતે કરાતી આ માણસની મીઠી મીઠી વાતો. તેની આ ટેવ એને પેલા હીપકની જેવી અરુચિકર અને અમ્મદર લાગતી હતી, જેની આખી શિખા ગાઠ ધુમાડા જેવી હોય અને ઉપરની શગ પર પ્રકાશનાં બે-ચાર છાંટણાં પડ્યાં હોય.

શેભારામને ચૂપ જોઈને જરા અટકીને એણે કહ્યું,
“ ગભરાશો નહિ શેભાભાઈ, હું તમને પકડવા માટે
નહોતો નીકળ્યો. તમે તો મને અહીં અચાનક જ
મળી ગયા. તમારા ગામમાંથી ખરીદી કરીને હું ઘેર
પાછો જઈ રહ્યો હતો ત્યાં દૂરથી આ ઓટા પર કોઈ
સારા માણસ જેવાં કપડાં જોઈને ચોંટી ઊઠ્યો. પહેલાં
તો થયું કે હશે કોઈ, પડી રહેવા દો, આપણે શું
કામ છે ? આવી લપમાં જ ક્યારેક ક્યારેક લારે આક્રમ
માથે આવી પડે છે. થાણામાં જઈને રિપોર્ટ કરો,
અહીંતહીં રખડપટ્ટી કરો ને છેવટ સાક્ષી દેવા જઈને
પોતાને જ પોતે ફસાવી દો ! છતાં પણ ન રહેવાયું
એટલે અહીં આવીને જોયું કે તમે છો ! પણ હવે
તમે રાતવળતના કયાં જશો ? ચાલો મારી સાથે,
નદીને પેલે પાર જ મારું ઘર છે. ત્યાં બધું તમારું જ
છે. હું તો તમારા ઘરનો જૂનો નોકર છું. તમને કશી જ
તકલીફ નહિ પડે. ”

શેભારામે આતુરતાથી પૂછ્યું, “ તમે બજારમાં
ગયા હતા ? ”

રામચંદ્રે કહ્યું, “ ત્યાં જ તો બધી બજાર પડી.
માણસ તો ઘણી જતના હોય છે પણ મારે જે જે
માણસો સાથે વાત થઈ તે બધા જ તમારાં વખાણુ

કરતા હતા. હિંમત હોય તો આવી હોવી જોઈએ !
હું તમારે ઘેર પહોંચી ગયો હતો. ”

શોભારામની કઠોરતા મમતાભરી આ થોડી
ઉશ્વેષતાથી જ ખરફની જેમ પીગળીને આર્દ્ર બની ગઈ.
તે એકદમ બોલી ઊઠ્યો, “ તમે મારે ઘેર પહોંચી ગયા
હતા ? ”

મુખીએ કહ્યું, “ જાઉં કેમ નહિ ? હું તો ત્યાં જ-
એ ગામમાં જ-હતો, પરંતુ જો અહીં ઘેર આવા
સમાચાર સાંભળત તોપણ હું ત્યાં જરૂર જાત. ગામના
ખીજા બધા માણસો પહોંચી તમારે ત્યાં ભેગા થયા હતા.
આખો ચોરડો ખીચોખીચ ભર્યો હતો. દાદા બહુ જ
બેચેન અને દુઃખી હતા. હું તો કહી આવ્યો, ‘ દાદા,
શોભુભાઈએ કંઈ ખરાબ કામ નથી કર્યું. મોટાના
ઘરનો પ્રતાપ જ એવો છે કે એમને ત્યાં કંઈ ખરાબ
કામ ન થઈ શકે. તમારે તમારા જીવને દુઃખી ન
કરવો જોઈએ. શોભુભાઈ તો તમારા ડરથી જ આટલામાં
ક્યાંક છુપાઈ ગયા હશે. એની મેળે એક-એ દિવસમાં
પાછા આવી જવાના. ’ શોભુભાઈ, મુખી એવો નથી
કે વાત કરવામાં કોઈથી દબાઈ જાય. ભલે એ મોટો
જેન્ટલમેન હોય કે કલેક્ટર. હું તો સાચેસાચું સંભ-
ળાવી દેવાવાળો છું. ”

શોભારામની આંખોમાં આંધુ ભરાઈ આવ્યાં. ગરીબ અવાજે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરતો હોય એવી રીતે એ બોલ્યો, “બુઓ મુખી, તમે તો બધું જાણો છો. આ પ્રમાણે ન કરું તો એ છોકરીની હત્યાનું પાપ અમને ન લાગત ? પણ ડર જ દાદાનો છે.”

રામચંદ્રે એને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “તમે કોઈ વાતની ચિંતા ન કરો. મારી સાથે ચાલો. કોઈને ખબર નહિ પડે કે તમે ક્યાં છો. જ્યાં સુધી મરજી હોય ત્યાં સુધી મારે ત્યાં રહેજો. ઘર તમારું જ છે. બે-ચાર દિવસમાં બધું થાળે પડી જાય ત્યારે તમને ફાવે તેમ કરજો. લાગે છે કે આજ આખો દિવસ તમે કાંઈ ખાધું નથી. જીઠો, ઘેર આવીને ખાઈ લ્યો. તમે અજબ માણસ છો. આટલું ચાલી-કરીને કાંઈ પણ ખાધા-પીધા વિના આવડો મોટો દિવસ વિતાવી દીધો, આવું તો અમ જેવા ગમાર ખેડૂતોથી પણ ન બની શકે.”

શોભારામ અત્યાર સુધીમાં એટલો અશક્ત બની ગયો હતો કે એનું મગજ પણ ખરાબર કામ નહોતું આપી શકતું. એણે ક્યાંક સાંભળ્યું હતું કે બે રામચંદ્ર એક ને એક બે જેવી વાત કરે તો પણ એ પર વિચાર

બોદ

કરીને જ વિશ્વાસ મૂકવો, છતાં પણ મૂંગો મૂંગો
ઊઠીને તે એની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

ઘેર લઈ જઈને રામચંદે શોભારામનો સત્કાર
કર્યો, જેનાથી શરમ અને સંકોચના ભારથી તે દબાઈ
ગયો. વરરાજના જે વેશને તે પાણીગ્રહણ કર્યા પછી
તુરત ત્યાં જ ઉતારીને પલાયન કરી આવ્યો હતો તે
મુખીના પ્રત્યેક વતનથી વારંવાર પ્રકટ થવા લાગ્યો.
એના કપાળમાં કંકુનું તિલક કરીને, પતાસાંથી ભરેલી
થાળીમાં પાંચ રૂપિયા મૂકીને, જ્યારે મુખી એને ભેટ
ધરવા લાગ્યો ત્યારે ડોકું હલાવીને શોભારામ બોલી
ઊઠ્યો, “ નહિ મુખી, આમ કદી બની શકે જ નહિ. ”

રામચંદે હસીને કહ્યું, “ નહિ શોભાભાઈ, આ લેવું
પડશે, આ તો એકબીજાનો વ્યવહાર છે. એમ હોય
તો પતાસાં રહેવા દો, મીઠું મોં કરવાનો દિવસ તો
આજે અમારો છે ! ”

કોઈ પણ ઉપાયે મોં પર હાસ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન
કરીને શોભારામે કહ્યું, “ આવખતે આ રૂપિયાને બદલે
પતાસાં હોત તો એનો સારામાં સારો ઉપયોગ થઈ
જાત, પણ મારા જીવને અત્યારે કોણ જાણે શું થયું
છે કે વાત કરવી પણ નથી ગમતી. મુખી, તમે હઠ
ન કરો. ”

રામચંદ્રે કહ્યું, “ જમવાનું હવે તૈયાર થઈ જવા આવ્યું છે. હું જાણું છું કે તમે આખા દિવસમાં કાંઈ નથી ખાધું-પીધું, પણ તમે રૂપિયા નહિ સ્વીકારો તો તો જોયા જેવી થશે ! ”

જમતી વખતે શોભારામની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. પ્રકાશ કરતાં ધુમાડો વધારે આપનારી જે ચીમની અત્યાર સુધી એને તકલીફ આપી રહી હતી એણે જ અત્યારે તેની આળસ રાખી. કદાચ આજે હજી સુધી એની લાભીના મોંમાં પાણીનું ટીપું પણ નહિ ગયું હોય ને પોતે અહીં મજેથી બેસીને ભોજન કરી રહ્યો છે. કેવો અભાગી ! એને ઇચ્છા થઈ કે એક વખત પોતે મન મૂકીને ખૂબ ખૂબ રડી લે. એની આંખો સામે પોતાના ઘરનાં બધાં દર્શ્યો એક પછી એક તરવા લાગ્યાં-આજે ત્યાં ન તો કંદોઈઓ પકવાન્નની તયારી કરી રહ્યા હોય કે ન તો ચારેબાજુ દીવાઓ પ્રકાશી રહ્યા હોય. ચારેકોર નીરવતા અને શાંતિ-જાણે કે એ પોતાની એક ફૂંકથી જ ત્યાંનો બધો પ્રકાશ ખુઝવી આવ્યો હોય ! દાદા તો પોતાના સૂવાના ઓરડામાં દીવો રાખતા જ નથી, કદાચ આજ લાભી પણ અંધારા ઓરડામાં સૂનમૂન પડી હશે. એ સૂતો હશે કે બેચેનીમાં તરફડી રહી હશે એ સમાચાર પણ એને અહીં

કોઈ રીતે ન મળી શકે. લગ્ન કરીને પાછા ફર્યા બાદ લોજન સમયે તે કંઈ કંઈ અને કેવી કેવી ન બની શકે તેવી વાનીઓ માટે હુકમ કરશે તેની કલ્પના તે પોતાના મનમાં ઘણા સમયથી કરી બેઠો હતો. હાય ! આજ તે એમના મૌન અને સસ્મિત આશીર્વાદથી પણ વંચિત છે ! વ્યાકુળ થઈને એ એકા-એક ભાણા ઉપરથી હાથ ધોવા માટે બેઠો પડ્યો.

રામચંદે એને રોકતાં રોકતાં કહ્યું, “અરે ! અરે ! આ શું કરો છો ? હજી તમે ખાધું પણ શું છે ?”

શોભારામે શુષ્કભાવે જવાબ દીધો, “નહિ, હવે દિલ બેઠી ગયું છે.”

રામચંદે કહ્યું, “દિવસ આખો કાંઈ ખાધું-પીધું નથી એટલે ભૂખ મરી ગઈ હશે. ઠીક, આવો, ખુઓ હાથ !”

ભૂખ ન લાગવાની આ વ્યાખ્યાની આડે મુક્તિ મળવાથી શોભારામે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. રામચંદ પોતેજ શોખીન આદમી હતો. એના પોતાના પાટીના પલંગ પર મચ્છરદાની નાખી ઉપર સ્વચ્છ ચાદર પાથરી રાખી હતી. શોભારામ તેના પર જઈને સૂતો. મચ્છર તો નહોતા પણ આ વખતે માણસોની નજરમાંથી બચવા માટે મચ્છરદાની એને

ઘણી ઉપયોગી થઇ પડી. રામચંદ્રે પલંગ પાસે ઊભા રહીને કહ્યું, “ સૂઈ ન જતા, વાળંદને ઊભાવ્યો છે હાથ-પગની ચંપી એ કરી દેશે એટલે થાક ઊતરી જશે. ”

“ ના, હવે મને ઊંઘ આવી જશે, વાળંદની કશી જરૂર નથી. ”

“ ઠીક ત્યારે, પગ હું દાબી દઉં છું, સંજોગ ન રાખશો. એક તો શેઠ, તેમાં વળી વરરાજા ! વરરાજા તો અઢી દિવસ માટે બાદશાહ બની જાય છે ! તમારા પગ દાબી દેવાથી હું હલકો નહિ પડી જઉં ! ”

શોભારામે કેાઈ પણ બહાને આ જંજાળમાંથી છુટકારો મેળવી પડખું ફેરવે લીધું થોડી વારમાં જ ઘરના માણસોને પોતાના ઊંઘી જવાની ખાતરી કરાવીને તેણે ત્યાં એકાંત શોધી લીધું.

રામચંદ્રના સાજન્યપૂર્ણ વ્યવહારે શોભારામનું મન તેના પ્રત્યે બહુ જ કેમળ બનાવી દીધું હતું. બીજે દિવસે એણે પૂછ્યું, “ મુખી ! હવે શું થશે ? મને તો કાંઈ સૂઝ નથી પડતી. ”

શોભારામ રામચંદ્ર પાસેથી જે આશ્વાસનની આશા રાખતો હતો તેનો આભાસ પણ એની વાતમાં ન

મળવાથી તે વ્યાકુળ બની ગયો. આ વખતે જો તેણે કોઈ અશક્ય વસ્તુની આશા આપી હોત તોપણ શોભારામનું મન તેનો સ્વીકાર કરવાની આનાકાની ન કરત. સાથેક થઈને એણે કહ્યું, “મુખી, તમને થતું હશે કે રાત્રે તમારા મોટા પલંગમાં હું નિરાંતથી જાંઘતો હોઈશ, પણ મારો વખત કેવી રીતે વીત્યો છે તે તો મારું મન જ જાણે છે. દાદા શું કહેતા હશે તેની કલ્પના પણ હું નથી કરી શકતો.”

રામચંદ્ર કહેવા લાગ્યો, “શોભુભાઈ, કાલે તમને કાંઈ કહેવું મને યોગ્ય ન લાગ્યું, અત્યારે એ કહું છું. દાદાના દિલને બહુ જખરો આઘાત લાગ્યો છે. તેઓ તો તમને શોધવા માટે માણસને મોકલવા પણ નહોતા ઇચ્છતા. કહેવા લાગ્યા કે, ‘શોભુ કયાંક પોતાના ઘરસંસારની વ્યવસ્થા કરવા ગયો હશે. જ્યારે ઠીક લાગે ત્યારે આવીને ઘરમાંથી પોતાનો ભાગ લઈ જાય અથવા મને કહી દે તો એને માટે આ ઘર છોડીને અમે બંને પ્રાણી ઘાસની કોઈ ઝૂંપડીમાં જઈને રહીએ. અમારે કશું નથી જોઈતું, પાશેર બાજરી અમને કયાંય પણ મળી રહેશે. હવે અમારે એની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.’ પરંતુ બીજા જ માણસોએ પોતાની મેળે જ કેટલાક માણસોને આબુબાબુ તપાસ માટે મોકલી

દીધા હતા. તેઓ પણ તુરત જ પાછા ફરી ગયા હશે નહિ તો માણસ પાતાળમાંથી પણ પોતાની વસ્તુ શોધી કાઢી શકે છે-તમે તો અહીં ધરતી પર જ છો!”

શોભારામ નાના બાળકની જેમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યો. રડતાં રડતાં કહેવા લાગ્યો, “મુખી, હું દાદાની આ વાતો નથી સાંભળી શકતો. તેઓ આવું બોલી જ કેમ શક્યા? શું હું એમનો છોકરો નથી? મારાથી ખૂલ થઈ ગઈ હતી તો તેઓ મારો કાન પકડી શકત. સામે ઊભો રાખીને તેઓ મને પચાસ જૂતાં પણ મારી લેત તોય મને આટલું દુઃખ ન થાત. દાદા બાણે છે કે હું ભાણી વિના નથી રહી શકતો. ખેર, જેટલી નિષ્કુરતા એમને દેખાડવી હોય તેટલી દેખાડી લે, હું પણ કંઈ એછો નિષ્કુર નથી, મારે માટે રડી રડીને આંધળાં ન થઈ જાય તો કહેજો.”

રામચંદ્રે આશ્વાસન દેતાં કહ્યું, “શોભુભાઈ, તમે આટલા ગભરાઓ છો શા માટે? તમારા દાદા તો લોળિયા રાજા છે. એમને તો કોઈ કંઈ વાત કહે એને એ સાચી માની લે છે એમનો આ રોષ બહુ લાંબો નહિ ટકે, આ તો નવું નવું થયું એટલે આટલા બધા ભડકી ઊઠ્યા છે. હું કાલે ત્યાં ફરીથી જઈશ અને પાછો ફરીને

તમને બધી વાતથી વાકેફ કરીશ. અહીં તમારું જ ઘર છે, કોઈ વાતની ચિંતા ન કરશો.”

બીજે દિવસે શેલારામ મોડી રાત સુધી સુખીના પાછા ફરવાની રાહ જોતો રહ્યો. એ દરમિયાન એણે પોતાના દિલને બહુ જ કઠોર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે વિચાર્યું, મેં જે કયું છે તે જ કર્તવ્ય હતું. જો એમાં દાદાને ખરાબ લાગે તો એમાં મારો કોઈ દોષ નથી. કર્તવ્યની કંટક-શય્યા પર ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લઈને સ્વેચ્છાથી દુઃખને અપનાવો લેવું એ જ જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે—હું નિર્વિકાર ચિત્તે એમ જ કરીશ. મારા વર્તનથી દાદાનું કશું અપમાન નથી થયું—એવું થઈ પણ ન શકે. આત્મ-સન્માન તો એવું રત્ન છે, જેની જ્યોત પ્રચંડ આંધીથી પણ ઢંકાઈ ન શકે. તેના પર બહારની ધૂળ ચડીને થોડા સમય માટે ભલે એને મેલું કરી શકે પરંતુ તેથી એનું મૂલ્ય રતીભાર પણ એાછું નથી થતું. આપણે આપણી મનસ્વી ઇચ્છાનું આરોપણ બીજા પર એટલી હદ સુધી કરી શકીએ જેટલે સુધી તે એને ભારરૂપ ન બનતાં આભૂષણરૂપ બની રહે છે. હું માનું છું કે આપણે આપણા ગુરુજનોનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. પરંતુ ગમે તેવા કડક નિયમોને પણ અપવાદ હોય છે, એમ ન હોય તો એનું ગૌરવ

કોઈ પણ ક્ષણે ખંડિત થઈ શકે છે. અંધારા રસ્તા પર આપેલી સેનાપતિની કોઈ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને જે સૈનિક પોતાના નાયકને ભિંડી ખીણમાં પડતો જાણી લે છે તેને, ભલે લશ્કરનો કાયદો ગોળીથી ઉડાવી દે, પરંતુ, એથી એને પોતાને કોઈ પાપ નથી લાગતું. મેં પણ કોઈ પાપ નથી કર્યું, પછી હું ડરું શા માટે ?

આવી જ મોટી મોટી વાતો તેણે વિચાર્યાં કરી પણ એક ક્ષણ માટે પણ એને શાંતિ ન મળી. ઘર તરફ પીઠ ફેરવ્યા છતાં તેનું મન પાછું વળી વળીને ત્યાં જ પોતાની નજર નાખવા લાગ્યું. કોણ જાણે કેટલીય વાર એણે ફરી ફરીને વિચાર્યું કે દાદા એવા સ્નેહાળ છે કે તેમનાથી પોતાનો ગુસ્સો જરૂર વધુ વખત સુધી નહિ ટકાવી શકાય. વાદળો તો ચૈત્રના ખુલ્લા આકાશમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક આવીને દેખા દઈ જાય છે, પણ એ કાંઈ એમને માટેનું સ્થાન થોડું જ છે ! કાલ સુધી એમને મારા ખબર નહિ મળી શક્યા હોય. હું આવ્યો પણ એવી રીતે છું કે કોઈને ખબર ન પડી શકે—પરંતુ પોતાની આ સફળતા પર શોભારામને સંતોષ ન થતો. તે ફરીને વિચારવા લાગતોઃ આ રીતે છાનામાના ભાગવાની મારે જરૂર જ શી હતી ? થોડી સંભાળ રાખી હોત તો ચાર-છ કલાકનો સમય

નાકળી જાત.' પછી કેઇ જોઇ જાત તો જોયું જાત. જિંદગીભર નાસલાગ કરવાનો ન તો મારો વિચાર હતો અને ન હોવો પણ જોઇએ. મારે મારા દિલનો કાંઇક સંકેત અને દુઃખ પ્રકટ કરવાનું હતું—એ થોડા સમયમાં જ થઇ શકત. જો વિપ્રહને બીજે દિવસે ખપોર સુધીમાં જ હું માણસોને હાથ પકડાઇને દાદા પાસે પહોંચી ગયો હોત તો મારે આવા લલા આદમીના પંજમાં તો ન ફસાવું પડત, જે ત્રીજે પહોરે પાછા ફરવાનું કહીને ગયો અને હજી સુધી પાછો નથી આવ્યો. આવા બેજવાબદાર માણસોને લીધે જ આખી ને આખી જાતિને બીજા પાસે લાંછન લોગવવું પડે છે. પરંતુ કદાચ તે દાદાને સાથે લઇને જ આવી રહ્યો હશે. જો તેઓ ખરેખર જ આવશે તો હું શું કરીશ?—વિચારતાં વિચારતાં એકાએક શોભારામનું હૃદય આનંદ, આશંકા અને મધુર ભયના મિશ્રણથી ખમણા વેગે ધબકવા માંડ્યું.

પરંતુ રામચંદ ન તો તે દિવસે પાછો ફર્યો કે ન બીજે કે ત્રીજે દિવસે. ચોથે દિવસે આવીને ખૂબ થાકી ગયો હોય એવી રીતે બિછાવેલા એક ખાટલા પર સૂઇને એ હાંફતો પડ્યો. એ દરમિયાન શોભારામનો સમય જે વ્યાકુળ પ્રતીક્ષામાં વીત્યો તે કરતાં તો મરી જવું એ વધુ પસંદ કરત. થોડી વાર રહીને એણે કહ્યું, “ મુખી, બહુ દિવસ કાઢી નાખ્યા ! ”

રામચંદ્રે દ્રંકમાં જ જવાળ આપ્યો, “ખમો, હમણું બધું કહું છું, બહુ જ થાકી ગયો છું.”

શોભારામ આશંકાના ભારથી દબાઈને ચુપચાપ બેસી રહ્યો. એને રામચંદ્રનું આ વર્તન પેલા વાર્તા કહેનાર જેવું અરુચિકર લાગ્યું, જે સાંભળનારને વાર્તાના મર્મસ્થાન પર પહોંચાડી દીધા પછી આરામને બહાને અટકીને આડીઅવળી વાતો કરવા લાગે છે. અત્યારે જો એ એને ત્યાં જિતર્યો ન હોત તો એની સાથે ઝઘડી પડત. વિલંબ અસહ્ય થવાથી એણે ફરીથી પૂછ્યું, “મુખી, આટલા દિવસ સુધી તમે ત્યાં શું કર્યું? હું તો અહીં એકલો રહી રહીને તંગ આવી ગયો.”

રામચંદ્રે કહ્યું, “હું ત્યાં પહોંચ્યો જ ક્યાં છું? નહિ તો તમારે આટલા દિવસ અહીં કષ્ટ ઉઠાવવું ન પડત. ખાવા-પીવામાં તો કાંઈ તકલીફ નથી પડી ને? ઘરમાં કોઈને અછલ નથી, બધાંય ભૂત જેવાં છે.”

શોભારામ ગુસ્સે થઈ ગયો અને બોલ્યો, “મને કાંઈ તકલીફ નથી પડી. જો તમે મારે ત્યાં જઈ પણ ન શક્યા તો અહીં મને આટલા દિવસ રોકી શા માટે રાખ્યો?”

રામચંદ્રે જીડીને ખાટલા પર બેસતાં કહ્યું, “ભાઈ,

ગભરાઓ નહિ, હું બધી વાતની ભાળ લઇ આવ્યો છું. શું કરું હું ? વચમાં જ તહસીલદાર સાહેબ મળી ગયા. એમને ત્યાં કોઇ મહેમાન આવેલ હતા. એમને શિકારે લઇ જવા માટે જ અહીં ૧૫ મારે જવું પડ્યું. જ્યારે તેઓ અહીંથી પધારી ગયા ત્યારે છુટાયું. મુખી મૂંઝો છું ને, તેનું ઇનામ રોજરોજ મળ્યા કરે છે. એક ચપરાસી પણ જો ગામમાં આવે તો પાંચ જૂતાં આવતાં ને પાંચ જૂતાં જતાં લગાવતો જાય છે.”

શેલારામ એના આ વિનોદમાં ભાગ ન લઇ શક્યો. અધીરાઈથી એણે પૂછ્યું, “તમે તો મારે ગામ ગયા જ નથી, ને બધી વાતની ભાળ કેવી રીતે લાવ્યા ?”

રામચંદ્રે ગંભીર થઇને કહ્યું, “કચેરીમાં આજે તમારા વકીલ ગુરુદીન મળી ગયેલા, નહિ તો આજ અહીં ન આવતાં ત્યાં જ હું જવાનો હતો. હું એટલો અણસમજી નથી. ગુરુદીન પાસેથી બંધર મળી કે વાત બહુ વધી પડી છે. પિરથોપુરવાળા તમારા દાદા પર ફરિયાદ કરવાના છે કે એમને ધોખો દઇને એમની ભારે બદનક્ષી કરવામાં આવી છે. હવે એમની છોકરીના બીજા જગાએ સંબંધ થવામાં બહુ ભારે મુશ્કેલી પડે છે. આ મામલામાં દાદાને બે વરસ સુધીની સજા થઇ શકે તેમ છે. દાદા તો તમારા પર એટલા નારાજ છે કે તમારી વાત પણ કરવા નથી ઇચ્છતા.”

શોભારામ ક્યાંય સુધી જડ મૂર્તિની જેમ બેસી રહ્યો. બહુ વારે તે બોલી શક્યો, “મુખી, આવું પણ થઈ શકતું હોય એમ મેં ધાર્યું પણ નહોતું. હવે હું શું કરું ? મારી સમજમાં કંઈ નથી આવતું.”

રામચંદે થોડી વાર સુધી શાંત રહીને કહ્યું, “મારી બુદ્ધિ પણ કામ નહોતી કરતી એટલે મેં તહસીલદાર સાહેબને પૂછ્યું. તેઓ બહુ કૃપાળુ છે. બધી વાત સાંભળીને તેમણે એક રસ્તો બતાવ્યો છે, પરંતુ....”

“પરંતુ શું, કહો તો ખરા ?”

“એમણે કહ્યું, શોભારામ પોતાના દાદા પર એક દાવો દાખલ કરી દે કે, એણે પોતાની મરજીથી પોતાનું લગ્ન કર્યું છે તેથી એના દાદા બહુ નારાજ થઈ ગયા છે. તેને ડર લાગે છે કે ક્યાંક તેઓ એને માર ન ખવરાવે, એટલા માટે સરકાર એની રક્ષાનો પ્રબંધ કરીને જમીન-જગીરમાંથી પોતાનો ભાગ પોતાના ભાઈથી જીદો કરાવી દે. આમ થશે તો પિરથીપુરવાળાનો દયારામ પરનો દાવો નબળો બની જશે. પરંતુ હા, એમાં બધી જવાબદારી તમારા માથે આવી પડશે એ મુશ્કેલી છે.”

શોભારામ બળ એકદુન કરીને ઉત્તેજિત સ્વરે બોલી બિઠ્યો, “મુખી, મને મારા માટે કશો ડર નથી, બસ દાદા પર કોઈ પ્રકારનું આળ ન આવવું જોઈએ. મેં

બોદ

જે કામ કર્યું છે તેમાં દાદાની ઇચ્છા નહોતી એ વાત ગંગાજી હાથમાં લઈને હું કહી ચકું છું. દાદા પર કોઈ પણ જાતનું સંકટ આવશે તો હું ક્યાંયનો નહિ રહું.”

રામચંદ્રે હસીને કહ્યું, “શોભાભાઈ, તમે બહુ લોખા છો ! ક્યાંક અદાલતમાં પણ તમારો દાદા પ્રત્યેનો આ પ્રેમ પ્રકટ ન કરી બેસતા, નહિ તો ભેદ ખૂલી જશે કે બધા અંદરખાને એક જ છે ! અને બધું જ કામકાજ આજકાલમાં જ પતી જવું જોઈએ. કોઈને કાને વાત ન જવી જોઈએ. પિરથીપુરવાળાને આની ગંધ આવી ગઈ તો તેઓ પોતાનો દાવો પહેલો દાખલ કરી દેશે અને એમનો પક્ષ સબળ થઈ જશે.”

આટલા સમય સુધીમાં શોભારામનો ઉશ્કેરાટ શાંત થઈ ગયો હતો અને તે નિઃસ્તબ્ધ બનીને જ્યાંનો ત્યાં બેસી રહ્યો હતો.

શોભારામને નાસી ગયે ઘણા દિવસ થઈ ગયા છે. ઉદ્ધાસ વગરના એના ઘરનું જીવન એક પ્રકારનું નીરસ જીવન બની ગયું છે. મીઠાઈ બનાવવા માટે કંદોઈઓએ જમીન ખોદીને જે મોટી મોટી ભૂંડીઓ બનાવી હતી તે પોતાનાં કાળાં મોંમાં કોલસા અને રાખ ભરેલી જેમ ને તેમ પડી છે. હજી મુઘી કોઈએ એને પૂરીને જમીન સમતલ નથી બનાવી. એવું લાગે છે કે જાણે આ ઘર એવા જ કોઈ જિંડા ખાડામાં ડૂબી ગયું છે ! કોયલા, છાણાં, લાકડાં ને મોટાં મોટાં વગર માંજ્યાં વાસણો કોઈ બહુ જ મોટા કાર્યના અવશેષની સાક્ષી હેતાં અહીંતહીં પડ્યાં છે.

પરંતુ ઘરની અંદરની દશા એવી નથી. ત્યાં તો બધું પહેલાં જેવું જ છે. ગંદવાડ કે અવ્યવસ્થાનું ત્યાં નામ પણ નથી. ભારેલા અગ્નિની જેમ રાખ અને શીતળતા બાજુ ઉપર ઉપરજ છે, આગની ઉજ્જવળ તીક્ષ્ણતા અંદરથી કાંઈ ઓછી નથી થઈ. પાર્વતીને જોતાં તો ઘરમાં કોઈ બહુ મોટી ઘટના બની ગઈ છે તેવું અનુમાન કરવું કઠણ છે. તે તુલસીકુંડ પાસે ચટાઈ પર બેઠી ‘રામચરિતમાનસ’ના ‘સુંદરકાંડ’નો પાઠ કરી રહી હતી. આ વખતે લગ્ન ઉપર આવેલ કુટુંબની એક સ્ત્રી નન્હીંએ આવીને કહ્યું, “હ્યો, પાછાં તમે પાઠ કરવા બેસી ગયાં, ભાભી? દાદા તો જમી-ખાઈને ગયા, તમે પણ ચાલો બાણીબેઈને રોજ મોડું કરો છો! આ તે તમારી કેવી વાત કહેવાય?”

પાર્વતીએ એની વાતનો જવાબ ન દેતાં કહ્યું, “મારે હજી વાર છે નન્હીં, તું મારે માટે નકામી ખોટી ન થા.”

નન્હીંએ પાસે બેસતાં કહ્યું, “અમે ખાઈ લઈએ એથી શું વળવાનું? અમારા પછી વંસાની શોધ થશે. એ વહેલી સવારમાં જ પેટ ભરીને લાડુ ખાઈને ગયો છે. બપોરે એને ભૂખ લાગશે ત્યારે વળી કાકીને ચાદ કરશે. તમે ભૂખ્યાં બેસી રહો ને અમે ખાઈ

હાથએ એ યોગ્ય નથી લાગતું. કાલે તમારે મત હતું અને આજે તમે પાછું એવું જ કરશો, એમ હું નહિ થવા દઉં. તમારે ભીંતને હમણાં જ ખાવું પડશે.”

પાર્વતીએ હસીને કહ્યું, “ મોડું ખાવાની મને ટેવ છે. મારે માટે થઈને તું નકામી ખોટી થાય છે. ”

નન્દીએ કહ્યું, “ મને બધી જ ખબર છે લાભી કે પહેલાં તમે ક્યારે ખાતાં ને હવે ક્યારે ખાઓ છો ! શોભુભાઈ આટલી વાર સુધી ભૂખ્યા બેસી રહેતા હશે કે તમે આમ કરો છો ? મુખીએ તો એને અત્યાર સુધીમાં ત્રણ વાર ખવડાવ્યું હશે. ”

પાર્વતીએ પૂછ્યું, “ તને કોણે કહ્યું કે હું શોભુભાઈ માટે આટલું મોડું ખાઉં છું ? ”

“ શું બધી વાતની કોઈના કહેવાથી જ ખબર પડતી હશે ? ઘણીખરી વાતો તો ઘાસ ખાતું બીનવર પણ બાણી બાય છે. ”

પાર્વતીએ કહ્યું, “ ઠીક, ભલે એમ હોય, પણ મારી તબિયત હમણાં હમણાં તો પહેલાં કરતાં પણ સારી રહે છે. ”

નન્દી નારાજ થઈને કહેવા લાગી, “ એ જ તો ખરાબ છે. શોભુભાઈના ચાલ્યા જવા માટે તમે રડી-

કૂટી લીધું હોત કે બે-એક ઉપવાસ કરી લીધા હોત તો દિલ હળવું થઈ જાત. બધું જ કામકાજ તમે પહેલાંની જેમ જ કર્યું જાઓ છો, પહેલાંની જેમ જ હસો-ખેલો છો-એનાથી શરીર એકદમ તૂટી જાય છે. નજરે દેખાતા ઘાનો તો ઉપાય લઈ શકાય પરંતુ આ મૂંઢ મારમાં તો પત્તો જ નથી લાગતો કે ક્યાં શું બગાડ થયો છે. એની વેદના જન્મભર ખટકે છે.”

પાર્વતીએ વેદનાભર્યા સ્વરે કહ્યું, “ નન્હી, તું સમજતી હોઈશ કે મને કાંઈ દુઃખ નથી, મારું દિલ પાષાણનું છે; પરંતુ આવે અવસરે હું મારા દિલની વેદના કેવી રીતે પ્રકટ કરું? મારા દિલનું દુઃખ દબાવી દેવામાં મારે કેટકેટલું સહેવું પડ્યું છે તે તો લગવાન જ જાણું છે ! તોપણ મારી પાસે બીજો ઉપાય નહોતો. જે અવસરની રાહ હું કોણ જાણું કેટલાય સમયથી જોઈ રહી હતી એ જ લગ્નને આમ ચોરીછીપીથી કરવામાં શોભુભાઈના જીવને કેટલું દુઃખ થયું હશે એ મારાથી અજાણ્યું નથી. આજે બધાં જ ગુસ્સે થઈને એના પગલાને વખોડે છે ને કેટલીય સાચીખોટી વાતો સંભળાવે છે—આજ ગૃહસ્થાશ્રમપ્રવેશનો એનો પ્રથમ દિન છે ! આજે મારી મંગલ કામના એના કાન સુધી નથી પહોંચી શકતી એનાથી વધારે દુઃખની વાત મારે માટે બીજી કંઈ હોય ! શોભુભાઈને મારામાં એમનાં મા કરતાં પણ

વધારે શ્રદ્ધા છે, છતાં પણ આજે હું નિરુપાય છું. એની પાસે જઈને બે મીઠાં વચન પણ કહી નથી શકતી. આજ જ્યારે એના પર ક્રોધ અને કડવી ટીકા-એનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે ત્યારે હું મારા દિલનું સઘળું દુઃખ દૂર ફેંકી દઈને હસતાં હસતાં આશીર્વાદ દેવા માગું છું કે તે બંનેનું કલ્યાણ થાઓ ! પરંતુ નન્હી, આટલી વાતો કરીને આજે તેં મને રડાવી દીધી ! ”

ખરેખર પાર્વતીની આંખોમાંથી આંસુ ડગક ડગક કરતાં એના ગાલ પર સરવા લાગ્યાં. નન્હી મુઘ્ધ થઈને એની વાતો સાંભળી રહી હતી. આગળ આવીને તેણે પાર્વતીના પગ પકડી લીધા અને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગી, “ ભાભી, ધન્ય છે તમને ! તમારી ઇચ્છા પૂરી ન થાય એવું બની જ ન શકે. તે બંને જણાં તમારાથી ભલે ગમે તેટલાં દૂર હોય પણ તમારા આશીર્વાદ એમની બધાં સંકટોમાંથી રક્ષા કરશે. ”

પાર્વતીને લાગ્યું કે આ આત્મજનના મોંએથી તેના અંતર્યામી દેવતાએ જ બાણે ‘ અસ્તુ ’ કહી દીધું છે ! એની આંખોનાં પાણી મુક્ત રીતે વહીને તેનું વસ્ત્ર ફેરી ભીજવી રહ્યાં.

કેટલાક દિવસો પછી પાર્વતી એક દિવસ વંસાને

જમાડી રહી હતી. જમતાં જમતાં વંસાએ કહ્યું, “હવે તો કાકી, શોભુભાઈને બોલાવી લ્યો ! એમના વિના ઘર સૂનું સૂનું લાગે છે.”

પાર્વતી ચૂપ બેસી રહી. વંસો આગળ કહેવા લાગ્યો, “દાદા બહુ જ નારાજ છે અને શોભુભાઈને બુદ્ધા કરી દેવા માગે છે, પરંતુ કાકી, શોભુભાઈની જગાએ હું હોત તો દાદા મને કદી બુદ્ધો ન કરી શકત. ‘જાવ, આ ચીજ હું નહિ લઉં, એ નહિ, એ....’ કરી કરીને હું એવી ધમાલ મચાવી દેત કે દાદા મૂંઝાઈ જાત. હા, તમે કહો તો હું એક દિવસ શોભુભાઈને મળી આવું. દોડતો દોડતો ચાલ્યો જઈશ ને એમની સાથે વાત કરીને તુરત તમારી પાસે પાછો આવતો રહીશ.”

પાર્વતીએ કહ્યું, “એ વાતની તારા દાદાને ખબર પડી તો પછી તને એ મારશે.”

વંસો બોલ્યો, “મારે એથી શું ? શોભુભાઈની પાસે તો જઈ અવાશે ને !”

પાર્વતી એકાએક બોલી ઊઠી, “ભાઈ માટે મારા ખાવામાં તને કંઈ વસમું નહિ લાગે ?”

વંસાએ ઉત્સાહમાં આવી જઈને કહ્યું, “હા કાકી, રતીભાર પણ નહિ ! અને મને એવી પણ ઘણી

ચુકિત આવડે છે કે તેઓ મને બહુ મારી ન શકે. તે દિવસે જ્યારે પેલા હરિરામ દવેએ મને માર ખવરાવવામાં કંઈ બાકી ન રાખી ત્યારે હું તો માર પડ્યા પહેલાં જ એટલો જોર જોરથી બૂમો પાડવા લાગ્યો હતો કે જોવાવાળા બધા જ ગભરાઈ ગયા. બધાને થયું કે હવે જો મને વધુ માર પડશે તો હું મરી જઈશ. કોઈ કોઈને મારી નાખે તો એને બહુ ભારે સજા થાય છે ને, એનાથી બધા ડરી ગયા હતા ! મારી રાડારાડ અને બૂમાબૂમથી તમે પણ ડરી ગયાં હતાં ને ! કેવાં છેતર્યાં તમને ! ઠીક, સાચું કહો તો કાકી, તમે ડરી નહોતાં ગયાં ? ”

પાર્વતી હસી પડી. એ બોલી, “ ડરી જ ગઈ હતી, બીજું શું ? ”

વંસો ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી જઈને કહેવા લાગ્યો, “ તો કાકી, તમે મને ભાઈ પાસે જઈ આવવા દો. બધા માણસો કહી રહ્યા છે કે શોભુભાઈએ બહુ જ સારું કામ કર્યું છે ! ”

એકાએક એની નજર સામેથી આવી રહેલ દાદા ઉપર પડી. એમણે પોતાની વાત સાંભળી લીધી હશે એમ સમજીને એનું મોં વિદાઈ ગયું.

“ ઓ કાકી, દાદા ! દાદા ! ” કહીને તે પોતાનાં

પાતળ-હડિયો ઉપાડીને ઝટ લઈને પાછળને બારણેથી ફળિયામાં સરકી ગયો.

પાર્વતી પોતાના માથાનું વસ્ત્ર સરખું કરી ઠીક થઈને બેઠી. દયારામે આવીને કહ્યું, “ ખરેખર શોભુએ બહુ જ સારું કામ કર્યું છે ! તને ઘણા સારા સમાચાર આપવા આવ્યો છું. સાંભળીને તારી છાતી જ બેસી જશે ! ”

દયારામની કહેવાની રીત પરથી પાર્વતી ગભરાઈ ગઈ. એકદમ તો એના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ ન નીકળી શક્યો. દયારામે ફરીથી એવી રીતે જ કહ્યું, “ ગભરાય છે શા માટે ? તું જે ઇચ્છતી હતી તેમ જ થયું છે. હું શોભુને બોલાવવા નહોતો જતો, એણે મને પકડીને બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરી લીધો છે. ”

પાર્વતીએ વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું, “ તમે આ કેવી વાત કરી રહ્યા છો ! તમને મારા સમ છે, સાચેસાચું કહો, શું થયું છે ? મને બહુ જ ખીંક લાગે છે. ”

દયારામે કટાક્ષથી જવાબ વાળ્યો, “ નહિ, તારે ડરવાની જરૂર નથી, મને છ મહિનાથી વધારે સભા નહિ મળે. શોભુએ પોતાની ઇચ્છાનું લગ્ન પોતાની મેળે જ કરી લીધું છે એથી શુસ્સે થઈને એને પકડીને મારવા માટે મેં માણસો મોકલ્યા છે, તેથી એને

પોતાનો જીવ જોખમમાં લાગે છે. એથી લાચાર થઈને એને મારા પર ફરિયાદી કરવી પડી છે ! ગભરાઈશ મા, તારા પર કશો આરોપ નથી મૂકવામાં આવ્યો, તું તો એની લાલી છો ને ! ”

પાર્વતી વ્યથામાં ને વ્યથામાં પાષાણુવત્ બની ગઈ. દયારામે ફરી કહ્યું, “પરંતુ હું નક્કી થયેલ મુદતે કચેરીમાં હાજર નથી થવાનો. વોરંટથી પકડી હાથકડી નાખીને સિપાઈ મને ઘેરથી કચેરી સુધી ઢસડતો લઈ જશે ત્યારે દુનિયા જોશે કે ભાઈ આવા હોય ! ”

પાર્વતીએ એકદમ આગળ આવીને દયારામના બંને પગ પકડી લીધા ને દીનવદને બોલવા લાગી, “રામ ! રામ ! આવી વાત સાંભળીને પણ તમે ભાઈ પર ક્રોધ કરો છો ! આ ચરણોની છાયાથી દૂર થવાથી દુઃખના માર્યા જ એની બુદ્ધિ બગડી ગઈ છે, નહિ તો આવું કદી ન બનત. હું ઈશ્વરને માથે હાથ મૂકીને કહું છું કે એના જેવા ભાઈ તો પૂર્વજન્મના કોઈ પુણ્યે જ મળે. તમે એના ગુરુ છો, પિતા છો. તમે બાળપણથી જ દીકરાની જેમ પાળીને એને મોટા કર્યા છે. એના પર આથી ભારે સંકટ ક્યું કહેવાય કે તે આજ તમારા પર હુમલો કરી બેસે ! આવી સ્થિતિમાં તમે

બાદ

એનો હાથ ન છોડશો ! આજ તમે મારી આટલી વાત માનો ! ”

દયારામે વિકળતાથી કહ્યું, “ હું એનો હાથ છોડી દઉં તો શું વાંધો છે ? એણે તો મને એવી રીતે પકડી લીધો છે કે બીજા કોઈ શું પકડશે ! ”

પાર્વતીએ કહ્યું, “ ઠીક, એક વાર તમે મને એની પાસે જવા દો, પછી બધું ઠીક થઈ જશે. ”

“ હા, હા, ચાલી જા, તને રોકે છે કોણ ? દાવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું હોય તો તું પૂરું કરજે. ” કહીને પાર્વતીના હાથમાંથી પોતાના પગ છોડાવીને દયારામ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પાર્વતીને ચક્કર આવી ગયાં ને તે ધબ્બ દબને ધરતી પર ઢળી પડી.

ઐ-ત્રણ દિવસમાં જ પાર્વતી એવી થઈ ગઈ કે
 બાણે મહિનાઓથી બીમાર ન હોય. એના હૃદયમાં
 કંઈ ખટકી તો પહેલેથી રહ્યું હતું પરંતુ તે એમ ને
 એમ ચલાવતી હતી, બરાબર સાઈકલ-સવારની જેમ,
 જેની સાઈકલના પૈડામાં કાંટો પેસી જાય છે અને તે
 તેને કાઢ્યા વિના પોતાની સફર પહેલાંની જેમ જ
 ચલાવે જાય છે, કારણ કે તે બાણે તો છે કે આ
 વખતે આ કાંટો જ પૈડાની હવા નીકળી જતી રોકી
 રહ્યો છે, જેના વિના સાઈકલ ચાલી ન શકે. તે
 દિવસની ઘટનાએ પાર્વતીના દિલનો એ કાંટો ખેંચીને
 તેની નજર સામે ધરી દીધો. આમ થવાથી તે પેલા

ઘાયલ માણસની જેમ પોતાને સંભાળી ન શકી, જે ચોટ લાગ્યા પછી ઘણી વારે પોતાના શરીરમાંથી નીકળેલ લોહી જોઈને મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે.

શોભારામના એ વર્તનથી અને પાર્વતીને વારંવાર આવતી મૂર્ચ્છાથી દયારામ પણ દુઃખી થઈ ગયા હતા. પરંતુ આ વખતે તેમણે એવા પ્રયત્ન લાવથી પાર્વતીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો જેથી પાર્વતી પણ વધારે ગભરાઈ ગઈ. અશક્તિ હોવાથી ખાટલા પરથી ઊતરીને નીચે બેસી જતી પાર્વતીને તેઓ ના ન પાડી શક્યા. ખાટલા પર બેસતાં બેસતાં એમણે કહ્યું, “આજ મને મારી એક બહુ જ મોટી ભૂલ સમજાઈ છે—તે કહેવા માટે જ હું તારી પાસે આવ્યો છું.”

પાર્વતીનું હૃદય ઉત્કંઠા ને આશંકાની મિશ્ર લાગણીથી ધડકવા લાગ્યું. તે એ પણ નક્કી ન કરી શકી કે અત્યારે પોતે સાંત્વન દે કે શું કરે ?

દયારામે કહ્યું, “એ તો તું જાણે જ છે કે જ્યારે તું પ્રયાગથી પાછી ફરી ત્યારે હું નહોતો, ગામડામાં ખેતી-વાડી જોવા ગયો હતો. ત્યાં જ હું શોભુની પહેલી સગાઈ તોડવાનો નિર્ણય કરી ચૂકેલો અને ઘેર આવીને તારો બહુ જ વિરોધ હોવા છતાં પણ મેં

પિરથીપુરવાળા સાથે નવો સંબંધ નક્કી કરી પણ દીધો હતો.”

પાર્વતી ચુપચાપ સાંભળતી રહી. દયારામે આગળ ચલાવ્યું, “એ વખતે કિશોરીની પવિત્રતામાં તને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, પરંતુ સાથે સાથે તેં એમ પણ કહેલું કે મેળામાં જ્યારે એ એની માથી છૂટી પડી ગઈ અને પાછી મળી ત્યારે તું અને તે એક જગાએ નહોતાં, એટલે એ વખતે તારી શ્રદ્ધાનું મૂલ્ય મારે મન કાંઈ જ નહોતું. મેં માન્યું હતું કે ત્યાર પછી કિશોરીની મા તારી પાસે બહુ રડી-કરી હશે, કારણ કે ગામના બીજા યાત્રાળુઓએ છાની રીતે તો એનો બહિષ્કાર યાત્રામાંથી જ શરૂ કરી દીધો હતો; અને તું બહુ સરળ સ્વભાવની છે એટલે કિશોરીની માને તો તેં ત્યાં કાંઈક આશ્વાસન આપી દીધું હશે. તું એના પક્ષનું સમર્થન આટલી પ્રબળ રીતે કરતી હતી તેનું એ જ કારણ હશે.”

પાર્વતી મહામહેનતે “હા” કહી ચકી. દયારામે તો બોલવાનું ચાલુ જ રાખ્યું, “ધનવાન ઘરે સંબંધ જોડવા કેણુ આતુર નથી હોતું? પરંતુ હું એટલો દોભી નથી કે એ કારણે જ પહેલાંનો કર્યો-કારવ્યો સંબંધ તોડી નાખું. કદાચ એ વખતે તેં પણ બીજા

માણસોની જેમ એમ જ માન્યું હતું કે હું લોભને વશ થઈને જ ગામવાળી સગાઈ તોડી રહ્યો છું અને એમ કરવાને માટે ભાગ્યવશાત્ મને બહાનું પણ મળી ગયું છે ! ”

પાર્વતીએ શરમથી માથું નીચું કરી લીધું. દયારામે કહ્યું, “હું એમ નથી કહેતો કે એમાં તારો દોષ છે. એ વખતે સ્થિતિ જ એવી હતી કે કોઈ પણ એવું જ સમજે. કિશોરીની પવિત્રતામાં હું જે કારણે વિશ્વાસ ન મૂકી શક્યો તે વાત મને બહુ દુઃખી કરતી હતી, એટલે જ હું એક દિવસ તને કહેવા આવ્યો છતાં પણ એ એ વખતે કહી ન શક્યો પરંતુ આજે કહું છું.”

સાંભળવા માટે આતુર થઈને માથું ઊંચું કરી પાર્વતીએ પોતાના પતિ તરફ જોયું. દયારામે કહ્યું, “જ્યારે હું ગામડે ગયો હતો ત્યારે ત્યાં પણ તીર્થસ્નાન કરીને પ્રયાગથી કેટલાક યાત્રાળુઓ પાછા આવ્યા હતા. તેમાંના એકે મને એની નજરે જોયેલી વાત કહી. એક મા-દીકરી એના ઉંતારા પાસે જ રહેતાં હતાં. એ છોકરીને કેટલાક બદમાશો છેતરીને ઉપાડી ગયા ને બીજે-ત્રીજે દિવસે એની મા સ્વયંસેવકોની મદદથી બહુ મુશ્કેલીએ એનો પત્તો મેળવી શકી.

આ સંબંધમાં એણે બીજી જે જે વાતો કહી તેના પર વિચાર કરતાં દિલમાં બહુ ગ્લાનિ થતી હતી.”

મનમાં ને મનમાં એ બનાવની કલ્પના કરતાં પાર્વતી થરથરી ઊઠી. દયારામ કહેતા રહ્યા, “ બધી વાત સાંભળીને મને પૂરી ખાતરી થઈ ગઈ કે તે મા-દીકરી બીજી કોઈ નહિ પણ આ કૌસા અને કિશોરી જ છે. એટલે જ હું તારો એ આટલો પ્રબળ વિરોધ માની શક્યો નહોતો. પરંતુ આજે મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તે મા-દીકરી વસ્તુતઃ તો બીજી જ કોઈ હતી.”

બીજી દુર્ઘટનાના વર્ણનથી જો કે પાર્વતીનું મન ભારે થઈ ગયું હતું છતાં આ વખતે એનો આનંદ દૂરો રહી ન શક્યો. તે એકદમ બોલી ઊઠી, “ તો હવે તમને પૂરી ખાતરી થઈ ગઈ કે કિશોરી નિર્દોષ છે ? ”

દયારામે કહ્યું, “ હા, મને ખાતરી થઈ ગઈ છે. આજ મને એક એવો માણસ મળી ગયો કે જે આ સંબંધે બધી વાતો બાંધે છે.”

પાર્વતીએ પૂછ્યું, “ કોણ એ ? ”

દયારામે જવાબમાં કહ્યું, “ એક વકીલનો છોકરો. રજાઓમાં ફરવા માટે તે નદી-કિનારે ગયો હતો.

એના બાપને ત્યાં આપણા કેસો જાય છે તેથી ઓળખાણ છે. પાછા ફરતાં પાણી પીવા માટે અચાનક તે આપણે ત્યાં આવી ચડ્યો. કૌસા અને કિશોરીનાં નામ એને યાદ હતાં એટલે એનું સરનામું મને એ પૂછવા લાગ્યો. મેં પૂછ્યું, ‘તમે એમને કેવી રીતે ઓળખો ?’ ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘હું પ્રયાગમાં જ એક કોલેજમાં ભણું છું. માધ-મેળામાં હું સ્વયંસેવક હતો. એક દિવસ સ્વયંસેવકની છાવણીમાં એક ભૂલી પડેલી છોકરી આવી ચડી. તે રાતે સ્ત્રીઓની છાવણીમાં રહી. ગભરાટની મારી આખી રાત એ સૂઈ ન શકી. મારા જ જિલ્લાની હોવાથી હું એને સમજાવવા ગયો હતો અને પત્તો મેળવીને એને એની મા પાસે મૂકી આવ્યો હતો.’

પાર્વતી આનંદથી વિહ્વળ થઈ બાહી બહી, “તો હવે તો તમારી શંકા દૂર થઈ ગઈ છે ! શું હજી પણ વહુને જીદી કર્યું રહેશે ?”

દયારામે કહ્યું, “એ તો હું પણ વિચારું છું કે શું કરવું ? શોભાએ કોઈની ભંભેરણીથી મારા ઉપર દાવો કરી દીધો છે. પિરથી પુરવાળા કહે છે કે છોકરો ગાંડો છે, સારું થયું કે એવાની સાથે એમની દીકરીનો સંબંધ આપોઆપ જ ન થઈ શક્યો. મને પણ લાગે છે કે એનું મગજ જરૂર કાંઈક ફરી ગયું છે. સાંભળ્યું

છે કે એક દિવસ તને પણ એ કહેતો હતો કે ‘હું તમારાથી જુદો થઈ જઈશ’ અને તું એને માટે પ્રાણ આપી રહી છે ! પરંતુ મેં એ છોકરીને અજાણપણે જે અન્યાય કરી દીધો છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે કરવું એ જ હું વિચારી રહ્યો છું.”

પાર્વતીએ આનંદનાં આંસુ વહાવીને પતિના પગ પકડી લીધા અને ભાલી, “તમે વહુને એના માવતરથી રજા અપાવી તેડી આવો, પછી બધું ઠીક થઈ રહેશે. શોભાલાઈએ જુદા થઈ જવાની જે વાત કહી હતી એ તો મશ્કરી હતી, બીજું કંઈ નહિ !”

દયારામે કહ્યું, “ઠીક છે. હું એમ જ કરું છું. કોઈ રીતે તું હવે સાજી થઈ જા !”

પાર્વતી બંને પગ પકડીને દયારામને વળગી પડી. એની આંખોમાં એક જાતનું ઉત્કટ ગાંડપણ દેખાવા લાગ્યું.

દાદાની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરીને શોભારામની સ્થિતિ પેલા શિકારી જેવી થઈ ગઈ, જે હિંસક પશુના પંજમાં ફસાયેલા પોતાના માણસને બચાવવાને માટે દ્વરથી ગોળી છોડે તો છે, પરંતુ ગોળી છોડ્યા પછી તુરત જ તે એ ચિંતાથી અકળાઈ જાય છે કે એનું નિશાન કયાંક એનો માણસ તો નથી બની ગયો ને ! રામચંદ્રને ઘેર પાછો આવ્યા પછી તે એકદમ ઢીલો પડી ગયો. એક પછી એક અનેક આશંકાઓએ એના હૃદયને ઘેરી દીધું. એના મનનો લાવ સમજીને રામચંદ્રે કહ્યું, “તમને કોઈ જાતનો વાંધો લાગતો હોય તો હજી કંઈ નથી બગડ્યું. તહસીલદાર સાહેબની આપણા

ઉપર બહુ કૃપા છે, એટલે એમને કહી-કારવીને હું અત્યારેય તમારો દાવો પાછો ખેંચાવી શકું, અને એમ પણ થઈ શકે કે કોઈને કાને આ વાતની ખબર પણ ન જાય....પરંતુ હું તો ગમાર કહેવાઉં. તમારું ભલું-ખૂરું તમે પોતે જ વિચારી લો. ”

એ જ તો દુઃખ છે ! એના મનની સ્થિતિ હમણાં હમણાં એવી ક્યાં હોય છે કે તે પોતાનું ભલું-ખૂરું પોતે જ સમજી શકે ? રામચંદ્રે તહસીલદાર સાહેબ સાથે એનો મેળાપ કરાવી દીધો હતો અને એની મીઠી વાતચીતથી તેને પણ લાગ્યું હતું કે તે સબજન સાથે સાથે કૃપાળુ પણ છે. એણે સાંભળ્યું હતું કે આવા માણસો પોતાના કૃપાપાત્રો માટે ક્યારેક અનુચિત કામો પણ કરતા હોય છે. આવી વાતો સાંભળીને એને રોષ આવતો હતો, પરંતુ આ વખતે એ જ વાત એના જીવને કંઈક સંતોષદાયક થઈ પડી.

તોપણ એની અસ્વસ્થતા ઓછી ન થઈ. એનાં સંદેહ અને આશંકાનાં બીજાં માથાના વાળની જેમ અદૃશ્ય હતાં, જે સાંજના અસ્માથી સારી રીતે સાફ કરી નાખવામાં આવે છે છતાં સવારમાં પોતાનું કાળું મોં લઈને પાછા પ્રગટ થઈ જ જાય છે. રાતદિવસ એકાંતમાં રહી રહીને એનો જીવ ગભરાવા લાગતો પરંતુ

બહાર બીજાની સામે પણ એનાથી ઊભું નહોતું રહેવાતું. વળી આ ગામમાં એવા માણસો પણ નહોતા જેની સાથે વાતચીત કરીને તે પોતાનું વાતાવરણ જમાવી શકે. એક દિવસ એણે રામચંદ્રને કહ્યું, “આવી રીતે તમારે ત્યાં કેટલા દિવસ પડ્યો રહ્યું?” કહેવા તે એ માગતો હતો કે તમારા ખર્ચ ઉપર આવી રીતે બહુ પડના રહેવું શું ઠીક કહેવાય? એ બોલ્યો નહિ છતાં રામચંદ્ર એનો હેતુ સમજી ગયો અને જવાબ આપ્યો, “આ ઘર અને બધી સંપત્તિ તમારી જ છે. તમારું મેં બહુ જ ખાધું છે અને હજી ખાવાનો, એટલે તમે કોઈ જાતનો સંકેત ન રાખશો.”

વાત બરાબર હતી એટલે શોભારામ સાંભળીને ચૂપ થઈ ગયો.

એક દિવસ જમીને તે હાથ ધોઈ રહ્યો હતો. એકાએક રામચંદ્રના કંઈ બોલવાનો અવાજ એના કાને પડ્યો. એ કોઈને કહી રહ્યો હતો: “જા, કહી દે, તે અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે.”

શોભારામ એકદમ ચોંકી ઊઠ્યો. હાથ-માં ધોઈ બારણામાં જઈને એણે પૂછ્યું, “સુખી, કોણ હતું?”

રામચંદ્ર એકાએકના આવા પ્રશ્ન માટે તૈયાર નહોતો.

એનાથી બોલાઈ ગયું, “એ તો કાંઈ નહિ....અમસ્થું જ કાંઈ....મેં એને કહી દીધું....”

શોભારામે ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “તમે એને પૂછ્યું પણ નહિ કે કોણ છે? અને શા માટે એને એમ કહ્યું કે હું અહીં નથી?”

રામચંદ્રે સમયસૂચકતા વાપરીને કહ્યું, “શોભાભાઈ, તમે તો સમજતા નથી. હમણાં હમણાં આબુબાબુમાં ચોરોનું એક ટોળું ફર્યા કરે છે. ઝોળખ-પારખ વિનાના કોઈ માણસને વધારે વાર બિલો રાખી શું હું મારું ઘર વગેરે એને સારી રીતે જોઈ જવા દઉં?”

શોભારામ ક્રોધથી સળગી બિઠ્યો, “મને તો તમેય કાંઈ ઓછા ચોર નથી લાગતા. મને બોલાવીને જોવા તો દેવું હતું કે કોણ હતું?”

આમ કહેતોક તે એકદમ ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો. રામચંદ્રે ખૂબ મારી, “સાંભળો તો! સાંભળો તો શોભાભાઈ! ક્યાં જાઓ છો?” પરંતુ એક ક્ષણમાં જ એ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો.

પોતાના બંને ખભા ઉપર ધૂળના ઢગ ચડાવીને, પોતાની ધૂળમાં કાંકરા અને કાંટાને રમદોળીને, વાંકી-ચૂંકી ગતિથી જે ગલી ગામની બહાર નીકળતી હતી

એ મારફત થોડે દૂર જઈને શોભારામે જોયું તો કેઈ ખેડૂત ચાલ્યો જતો દેખાયો. પાછળથી એણે ખૂમ પાડી, “એ...જિભા રહો ! તમે કોની તપાસ કરી રહ્યા હતા ? ”

એણે મોં ફેરવીને કહ્યું, “મુખીને ત્યાં શોભારામને મળવા ગયો હતો. ”

“શોભારામ મારું જ નામ છે. શા માટે મને મળવા આવ્યા હતા ? ”

“તમે જ શોભારામ ? મુખી તો કહેતો હતો કે એ તો અહીંથી ચાલ્યા ગયા ! ”

“ના, શોભારામ હું જ છું, શું કામ છે તમારે મારું શું ? ”

“તમને બોલાવી લાવવા માટે મને સોનાબાઈએ મોકલ્યો હતો. હું એમનો ગાડીવાન છું. એમની નણુંદ-ને માતા નીકળ્યાં હતાં એટલે તે પિયરથી આવ્યાં હતાં. અત્યારે પહાડની દુર્ગામાની પૂલએ જાય છે. ગામ બહાર ગાડી સડક ઉપર જિભી રાખીને હું આવ્યો છું. ”

“ઠીક, સોનાજી સાસરે હતી, ત્યારે ! ” શોભારામથી એકાએક એક જાડો નિશ્વાસ નંખાઈ ગયો અને એની ગતિ ધીમી પડી ગઈ.

ગાડી પાસે જઈને એણે કહ્યું, “સોનાભાઈ !”
અને બીજું કશું તે બોલી ન શક્યો.

સોનાએ કહ્યું, “શોભુભાઈ, આ તે કેવું કહેવાય !
અહીં આવીને તમે તમારા દાદા પર પ્રહાર કરી બેઠા !”

હાય ! એને સોનાને પણ એ બતાવવું પડ્યું કે
એણે દાદા ઉપર નહિ પરંતુ ખુદ પોતાના ઉપર જ
પ્રહાર કર્યો છે ! એને ચૂપ બેઠાને સોનાએ ફરીથી કહ્યું,
“રામચંદની લંબેરણીથી તમે તમારા દાદા ઉપર ફરિયાદ
માંડી દીધી એ મોટા દુઃખની વાત છે.”

શોભારામ બોલી બિઠ્યો, “રામચંદે મને ચડાવ્યો
છે ! પિરથી પુરવાળાએ દાદા ઉપર ફોજદારીમાં બદનક્ષીનો
દાવો દાખલ નથી કર્યો ?”

“એ બધું જૂઠું છે. તેઓ પહેલાં ખૂબ ચિડાયા
હતા તે સાચી વાત, પરંતુ આવી વાતો માટે કોર્ટ
ચડીને કોઈ સારો માણસ પોતાના હાથે જ પોતાની
બદનક્ષી થોડો જ કરે ! કાલે જ મને આ બધી વાતની
ખબર પડી. આજ દુર્ગામયા પાસે જતી હતી. ચક્રવો
લઈને આ રસ્તેથી તમારે મારે જ આવી છું.”

શોભારામ ભડકી જઈને બોલ્યો, “રામચંદ બારે

હુ છે. હમણાં જઈને એનાં હાડકાં-પાંસળાં ખોખરાં ન કરું તો મારું નામ...!"

સોનાએ એને શાંત પાડતાં કહ્યું, " નહિ શોભુભાઈ, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે આ રીતે બીજાને ઘેર એકલા જઈને લડવા-ઝઘડવામાં કાંઈ લાભ નથી. એથી સારું તો એ જ છે કે સીધા દાદા પાસે જઈને એમના પગે પડો. "

શોભારામનું મન એકદમ દૃઢ થઈ ગયું. તેણે કહ્યું, " બરાબર, એમ જ કરીશ. મેં અપરાધ તો બહુ મોટો કર્યો છે પરંતુ જે રીતે નાનપણથી મારી પ્રકૃતિ દાદા પાસે અપરાધ કરવાની થઈ ગઈ છે એ રીતે હમેશા ક્ષમા કરતાં કરતાં એમની પ્રકૃતિ પણ ક્ષમાશીલ થઈ ગઈ છે. જીજી, હું હમણાં જ જાઉં છું. "

દોઢ પ્રહર રાત વીતી ગઈ હતી છતાં ઘરનું બારણું ખુલ્લું હતું. શોભારામે પ્રસન્નતાથી અંદર પ્રવેશ કર્યો. એને લાગ્યું કે જ્યારથી એ ચાલ્યો ગયો છે ત્યારથી એનું ઘર જગૃતભાવથી આમ જ એની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું હતું. ઘરમાં અંદર જવા માટે હજી એ પગ ઊંચકતો જ હતો ત્યાં બેઠકમાંથી એણે અવાજ સાંભળ્યો, " કોણ છે, શોભુ ? "

આહા ! આ દાદાનો અવાજ છે ! એમાં કેટલો દનેહ ભર્યો છે ! શોભારામે પાસે જઈને એકદમ એમના પગ પકડી લીધા અને છુસકે છુસકે રડવા લાગ્યો.

દયારામે એના માથા પર અને વાંસામાં હાથ ફેરવતાં ગદગદ કંઠે કહ્યું, “આવી ગયો, ભાઈ ! બહુ સારું કર્યું, નહિ તો મારે તારો પાસે આવવું પડત હા, પણ તું તો દૂરજો પડી ગયો છે !”

શોભારામ રડતાં રડતાં બોલ્યો, “દાદા, મારાથી એવો ભારે અપરાધ થઈ ગયો છે કે હું મારું કાળું મોં તમને બતાવી પણ શકતો નથી.” કહીને એણે દયારામની છાતીમાં પેતાનું મોં છુપાવો દીધું.

દયારામે એને છાતી સાથે લગાવીને કહ્યું, “કાંઈ વાંધો નહિ, તું બાળક જ છે. ભૂલ તો મારાથી પણ થઈ ગઈ. મારાથી બચીને તું સીધો તારી ભાભી પાસે જતો હતો, પણ એની ગોદ તો વહુએ આવીને ભરી દીધી—મારી ખાલી હતી તે તું ભરી દે !”

આંસુની બંને ધારાઓએ એકમેકમાં મળીને એકબીજા સંગમ-તીર્થનાં જળથી દયારામની ગોદ સજળ બનાવી દીધી !

અમારાં નવલકથાનાં પ્રકાશનો

૧. સંજવની (સોપાન)	૨-૦-૦
૨. ખચ સ વર્ષ પછી-(રામનારાયણ ના. પાઠક)	૧-૪-૦
૩. પ્રાયશ્ચિત્ત ભાગ ૧-૨ (સોપાન)	૪-૦-૦
૪. એ પત્ની કોની? (ચંદ્રેશ શુક્લ)	૨-૦-૦
૫. આવતીકાલ (રામનારાયણ ના. પાઠક)	૨-૮-૦
૬. મંગલમૂર્તિ (સોપાન)	૨-૦-૦
૭. દોન ક્રુવ (વિ. સ. ખાડેકર)	૨-૦-૦
૮. ધરતી (નિરુ દેસાઈ)	૧-૮-૦
૯. બંધન અને મુક્તિ (દર્શક)	૨-૦-૦
૧૦. જગતનો તાત (રામનારાયણ ના. પાઠક)	૨-૦-૦
૧૧. જગતા રે'જો ભા. ૧-૨ (સોપાન)	૩-૮-૦
૧૨. પથેર પાંચાલી (વિભૂતિભૂષણ બહોપાધ્યાય)	૨-૦-૦
૧૩. જીવનનું ઝેર (હરજીવન સોમૈયા)	૨-૦-૦
૧૪. પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર (હરજીવન સોમૈયા)	૨-૮-૦
૧૫. પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત (વિશ્વનાથ મ. બટ્ટ)	૨-૮-૦
૧૬. અહંકાર (હરજીવન સોમૈયા)	૧-૮-૦
૧૭. પશ્ચિમના સમરાંગણે (હરજીવન સોમૈયા)	૧-૮-૦
૧૮. વિરાટ જંગે છે ત્યારે-(ગુણવંતરાય આચાર્ય)	૧-૮-૦
૧૯. ધરની વહુ (લાલુબેન મહેતા)	૧-૮-૦
૨૦. ધરભણી (ઇંદ્ર વસાવડા)	૧-૮-૦
૨૧. ગોદ (સિયારામરાયણ ગુપ્ત)	૧-૮-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ

ચા. બો. નં. ૬૭૮, કોટ, મુંબઈ ચા. બો. નં. ૭૩ અમદાવાદ

‘નવરચના’નાં વખાણ કરી
 શબ્દોના સાથિયા પૂરવા
 એટલે
 સોના ઉપર ઢોળ ચઢાવવો.

ચાર આનાની ટિકિટ ખીડો
 ને

નવરચના

ને

નમૂનાનો અંક તમારી સેવામાં હાજર થશે

નમૂનો જોઈ તમે આ માસિકના
 આકલક થવા વગર નહિ રહી શકો.

‘નવરચના’ દર વરસે આ પુસ્તક જેવું એક પુસ્તક આકલકને બેંદ આપે :

બારતી સાહિત્ય સંઘ ૧૩૮, મેડોઝ સ્ટ્રીટ મુંબઈ
 પો. બો. ૬૭૮, કોટ,

